

ЦЕНТЪР ЗА
ИЗСЛЕДВАНЕ НА
ДЕМОКРАЦИЯТА

Анализ *Reports*

Мониторинг

на рисковете

от радикализация

34

МОНИТОРИНГ НА РИСКОВЕТЕ ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ

ЦЕНТЪР ЗА
ИЗСЛЕДВАНЕ НА
ДЕМОКРАЦИЯТА

Процесите на радикализация, които могат да доведат до тероризъм, предизвикват нарастващо безпокойство сред международната общност, европейските граждани и техните правителства. Справянето с тази заплаха изисква ефективни политики за превенция, каквито вече се прилагат в редица страни – членки на ЕС. Такива ефективни мерки, от своя страна, трябва да стъпят на надеждни инструменти за диагностика и идентифициране на лица и групи, които могат да представляват заплаха. Тази публикация предлага преглед на съществуващи подходи и инструменти за идентифициране, мониторинг и анализ на рисковете от радикализация в Европа и извън нея. Предложена е концептуална рамка от индикатори за риск и уязвимост към радикализация, както и тяхната интерпретация от гледна точка на особеностите в българския контекст. Тя дава основата за развиване на механизми за ранно предупреждение за служителите на първа линия в страни като България, където тепърва ще бъдат прилагани специфични политики за превенция и дерадикализация. Публикацията е предназначена за политици на национално и ЕС равнище, както и за професионалисти, ангажирани с разпознаването и превенцията на радикализацията в България.

Автори:

Росица Джекова, Център за изследване на демокрацията (Глава 1, 2 и 3, Приложението)

Мила Манчева, Център за изследване на демокрацията (Глава 1, 3 и Приложението)

Надя Стойнова, Център за изследване на демокрацията (Глава 2)

Диа Анагносто, Гръцка фондация за европейска и външна политика (Глава 1 и 3)

Центърът за изследване на демокрацията изразява благодарност към **Линдзи Клъгърбък**, старши експерт по противодействие на радикализацията и тероризма, **Матю Левит**, директор на Програма „Стейн“ по антитероризъм и разузнаване във Вашингтонския институт за близоизточна политика, както и към всички представители на разузнавателни, правораздавателни и други ангажирани институции за тяхното съдействие и принос за изработването на настоящата публикация.

Редакционен съвет:

Бойко Тодоров

Огнян Шентов

Александър Стоянов

BULGARIAN-SWISS COOPERATION PROGRAMME
БЪЛГАРО-ШВЕЙЦАРСКА ПРОГРАМА ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО

С финансовата подкрепа на Програма „Предотвратяване и борба с престъпността“, Генерална дирекция „Вътрешни работи“ на Европейската комисия. В настоящата публикация са отразени единствено възгледите на авторите ѝ. Европейската комисия не носи отговорност за евентуалното използване на съдържанието в нея информация.

ISBN: 978-954-477-300-7

© 2017, Център за изследване на демокрацията
Всички права запазени.

София 1113, ул. „Александър Жендов“ № 5

тел.: (+359 2) 971 3000, факс: (+359 2) 971 2233

www.csd.bg, csd@online.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

РЕЗЮМЕ	7
ВЪВЕДЕНИЕ	15
1. КАКВО Е РАДИКАЛИЗАЦИЯ	19
1.1. ДЕФИНИЦИИ.....	19
1.2. КАКВО Е ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ.....	21
1.3. КАКВО Е КРАЙНОДЯСНА РАДИКАЛИЗАЦИЯ.....	23
1.4. ПРОЦЕСИ И ФАКТОРИ ЗА РАДИКАЛИЗАЦИЯ	25
2. ПРЕГЛЕД НА ИНСТРУМЕНТИТЕ И ПОДХОДИТЕ ЗА МОНИТОРИНГ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА В ЕС	31
2.1. ВИДОВЕ ИНСТРУМЕНТИ.....	32
2.1.1. ОЦЕНКА НА ХОРИЗОНТАЛНИТЕ ЗАПЛАХИ И ТЕНДЕНЦИИ НА МАКРОНИВО	35
2.1.2. ОЦЕНКА НА РИСК И УЯЗВИМОСТ КЪМ РАДИКАЛИЗАЦИЯ НА ИНДИВИДУАЛНО НИВО	41
2.1.3. ХОЛИСТИЧНИ ПОДХОДИ ЗА МОНИТОРИНГ НА РИСКА И ПРЕВЕНЦИЯТА НА МЕСТНО НИВО	52
2.2. РОЛЯ НА ИНСТИТУЦИИТЕ В МОНИТОРИНГА НА РИСКОВЕТЕ И ПРЕВЕНЦИЯТА	55
3. МОНИТОРИНГ НА РИСКОВЕТЕ ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ ЧРЕЗ СИСТЕМА ОТ ИНДИКАТОРИ	57
3.1. ПОДХОДИ ЗА ЦЯЛОСТЕН МОНИТОРИНГ НА РИСКА.....	57
3.2. РОЛЯТА НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА РИСК В МОНИТОРИНГА И ПРЕВЕНЦИЯТА.....	59
3.3. ИНДИКАТОРИ ЗА РИСК И УЯЗВИМОСТ.....	61
3.3.1. КОГНИТИВНИ ИНДИКАТОРИ.....	64
3.3.2. ПОВЕДЕНЧЕСКИ ИНДИКАТОРИ.....	70
3.3.3. ПРИЗНАЦИ ЗА ВИСОК РИСК.....	82
3.4. ИЗГРАЖДАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ГОТОВНОСТ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА: ПРЕПОРЪКИ	83
ПРИЛОЖЕНИЕ: РИСКОВЕ ОТ ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. ПРОУЧВАНЕ В КВ. „ИЗТОК” НА ГРАД ПАЗАРДЖИК	89
1. ДЕМОГРАФСКА И СОЦИАЛНА КАРТИНА НА РОМСКАТА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК”.....	91
1.1. ОБРАЗОВАТЕЛЕН СТАТУС.....	93
1.2. ЗАЕТОСТ И БЕЗРАБОТИЦА	94
1.3. УСЛОВИЯ НА ЖИВОТ.....	95

2. ФОРМИРАНЕ НА САЛАФИТСКА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК”, ПАЗАРДЖИК	97
2.1. ЛИДЕРСТВО И ПОСЛЕДОВАТЕЛИ	99
2.2. ПРОЯВЛЕНИЯ НА ИЗПОВЯДВАНЕТО НА САЛАФИТСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ИСЛЯМА	102
3. ПРОЯВИ НА СИМПАТИЗИРАНЕ НА РАДИКАЛНИ ИСЛЯМИСТКИ ОРГАНИЗАЦИИ.....	105
4. ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА САЛАФИТСКА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК”	108
4.1. ПРИЕМАНЕ НА ЕВАНГЕЛИЗЪМ И САЛАФИЗЪМ СРЕД РОМИТЕ – ВЪЗМОЖНИ АНАЛОГИИ	113
5. ФАКТОРИ, ПРОВОКИРАЛИ ПРОЯВИТЕ НА СИМПАТИЯ КЪМ КРАЙНИ ИСЛЯМИСТКИ ОРГАНИЗАЦИИ.....	115
БИБЛИОГРАФИЯ	119

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ЕКПЧ	Европейската конвенция за правата на човека
ИД	Ислямска държава
НК	Наказателен кодекс
НОХД	Наказателно дело от общ характер
СПП	Структурирана професионална преценка
CoPPRA	Community Policing and the Prevention of Radicalisation & Terrorism project (проект „Полиция в близост и превенция на радикализацията и тероризма“)
VERA	Violent Extremism Risk Assessment (Оценка на риска от насилствен екстремизъм)
TerRa	Terrorism and Radicalisation (наименование на европейски проект, свързан с радикализацията и тероризма)
ERG 22+	Extremism Risk Guidelines (Насоки за риск от екстремизъм)
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (Генерална служба за разузнаване и сигурност на Нидерландия)

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

Фигура 1.	Холандски модел за разбиране процеса на радикализация.....	29
Фигура 2.	Модел „стълба към тероризма”	30
Фигура 3.	Пирамидата PREVENT на Обединеното кралство.....	34
Фигура 4.	Оценка на възможностите, ограниченията и уязвимостите на престъпни групи	39
Фигура 5.	Оценка на риска от насилствен екстремизъм – индикатори (VERA-2).....	44
Фигура 6.	Ръководство за идентифициране на уязвими лица.....	47
Фигура 7.	Индикатори за оценка на уязвимостта CHANNEL, Обединено кралство	48
Фигура 8.	Rotterdam Information SwitchPoint Radicalisation: работни процеси при мониторинга на радикализацията.....	53
Фигура 9.	Подходи за мониторинг и оценка на риска съобразно равнището на радикализация и целевите групи.....	59
Фигура 10.	Аналитична рамка: способстващи фактори, проявления и видими индикатори за радикализация.....	62

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

Таблица 1.	Рамка на нивата на мониторинг на радикализацията по целеви групи, източници на информация и възможни резултати	58
Таблица 2.	Преглед на индикаторите за уязвимост и риск	63
Таблица 3.	Население на кв. „Изток“ по етническа принадлежност и вероизповедание според преброяване 2011 г.	92
Таблица 4.	Население на кв. „Изток“ по етническа принадлежност и майчин език според преброяване 2011 г.	92
Таблица 5.	Население на 7 и повече навършени години по етническа принадлежност и степен на завършено образование в гр. Пазарджик според преброяване 2011 г.	93
Таблица 6.	Население на 7 и повече навършени години по етническа принадлежност и степен на завършено образование в кв. „Изток“ според преброяване 2011 г.	94
Таблица 7.	Население между 15-64 години по етническа принадлежност и икономическа активност в гр. Пазарджик и кв. „Изток“ според преброяване 2011 г.	94
Таблица 8.	Условия на живот в гр. Пазарджик и кв. „Изток“ според етническата принадлежност на главата на домакинството към 1.02.2011 г.	96

СПИСЪК НА КАРЕТАТА

Каре 1.	Индикатори на CoPPRA за радикализация и тероризъм.....	50
Каре 2.	Най-често използваните видими индикатори за риск.....	51
Каре 3.	Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии.....	73

РЕЗЮМЕ

Процесите на радикализация, под чието влияние някои недоволни и индоктринирани представители на обществото се включват в терористични актове, предизвикват нарастващо безпокойство сред европейските граждани, техните правителства и международната общност. Противодействието на тази заплаха изисква прилагането на политики на превенция и контрарадикализация, каквито някои по-проактивни страни – членки на ЕС вече осъществяват, а други тепърва ще разработват.

Формулирането и прилагането на ефективни политики трябва да се основава на надеждни инструменти за диагностика и оценка на риска, целящи да идентифицират отделни лица или групи от хора, които представляват заплаха. Радикализацията е процес, който възниква в резултат на индивидуални фактори – биографична предистория, вътрешна мотивация, недоволство – и притегателни външни фактори – разпространение на идеологии, рекрутиране на последователи и подходяща среда. Ето защо засичането му на ранен етап предполага използването на мониторингов механизъм, с който може да се проследява и оценява широк диапазон от процеси. Тази публикация обобщава и предлага на достъпен език базово познание по въпросите на радикализацията, както и рамка от индикатори за оценка на риска, която да служи като основа за обучения и разработване на система за ранно предупреждение, адекватна на националния контекст в България. Публикацията предлага обзор на опита на различни страни – членки на ЕС в разработването и прилагането на инструменти за диагностициране и мониторинг на рискове от радикализация с цел превенция. Текстът демонстрира важността на връзката между академичното познание и емпиричните данни, от една страна, и полиси практиката, от друга, за ефективното наблюдение на рисковете от радикализация и формулирането на мерки за превенция. Предложената рамка от индикатори ще бъде от полза за експерти, работещи в полето на радикализацията и нейната превенция, както и за вземащите политически решения лица и създателите на политики в областта на превенцията и противодействието на този феномен.

Публикацията си поставя следните цели:

- да подпомогне разбирането на рисковите фактори, провокиращи процеси на радикализация;
- да обобщи съществуващи подходи и инструменти в областта на мониторинга на рискове от радикализация;
- да предложи обща рамка от индикатори за риск, която да послужи за разработването в бъдеще на инструменти за оценка на риска, съобразени със спецификата на българския контекст.

ФАКТОРИ И ПРОЦЕСИ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА

Предложената рамка от индикатори се фокусира върху ранните белези на крайнодясна и ислямистка радикализация, тъй като двата феномена представляват най-голямата заплаха пред европейските общества днес.

Разбирането на понятието **ислямистка радикализация** е тясно свързано с разбирането на термините ислямизъм и джихадизъм. Ислямизмът е схващането, че ислямът не е само религия, а и социален, правен и политически кодекс на поведение. Затова ислямистите целят да организират обществото и управлението му в съответствие с ислямското право или шариата. Съответно те отричат разделението между религия и държава. Ислямизмът може да бъде мирен, но и войнстващ, какъвто е джихадизмът. **Крайнодясната радикализация** е присъща на широк спектър от групи с различна идеология, но най-често се свързва с екстремистки идеи, експониращи мита за хомогенна нация, враждебност към либералната демокрация и основните и принципи на индивидуализъм и универсализъм.

ПЪРВОПРИЧИНИ, МОТИВИ И ФАКТОРИ ЗА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Радикализацията е контекстуално обусловен процес, което следва нелинейна, непланирана пътека, при което социалните и политическите фактори играят толкова голяма роля, колкото и идеологическите и психологическите. Прибъгването до насилие е резултат от пресичането на индивидуална жизнена траектория със система от вярвания, която оправдава насилието. Процесът може да бъде изострен от усещането за заплаха над идентичността и ценностите, както и да бъде подхранен от социалните мрежи и обкръжението (лице в лице или онлайн). Тъй като не всички лица, които се радикализират, предприемат насилствени действия, при мониторинга на тези процеси се прави разлика между

т.нар. насилствена радикализация (или тази, която води към насилие) и т.нар. когнитивна радикализация (или тази, която не е свързана с насилие).

Важна предпоставка за създаването на инструменти за мониторинг на радикализацията е познанието за причините и факторите, които пораждат феномена. Радикализацията е динамично, многоетапно и комплексно явление, което възниква при **пресичането на индивидуални подтикващи фактори** (биографични фактори и персонална траектория, лична мотивация, усещане за несправедливост и др.) с **външни притегателни фактори** (контакт с определена идеология или вербовчици), както и наличието на **благоприятна среда**.

Друга важна постановка е тази, че радикализацията е процес, който се развива на различни нива: индивидуално (микро), групово/общностно (мезо) или обществено (макро), както и че определени фактори могат да играят роля при всяко от трите нива:

- **макрониво** или роля на правителствата и обществото в страната и чужбина, радикализирането на общественото мнение и партийните политики и реторика, напрежения в отношенията малцинство-мнозинство и липсата на социално-икономически възможности за цели сектори от обществото;
- **мезониво** или по-широката подкрепяща и дори съучастническа социална среда и обкръжение, която служи за обединителна точка и „липсващата връзка“ с по-широката относима група на терористите, която е неудовлетворена и страдаща от несправедливостите;
- **микрониво** или характеристиките и опита на отделния индивид, включително личностни проблеми с идентичността, неуспешната интеграция, усещането за отчужденост, относителни лишения и др.

Обикновено етапите на радикализацията включват преход от индивидуално търсене на алтернативни истини до нарастващи симпатии и одобрение на екстремистки идеи и каузи, през ангажиране със съмишленици и групи, увеличаване на търпимостта към насилието като средство, последвано от намерение да се предприемат действия във връзка с тези възгледи – и най-накрая – действие.

ИНСТРУМЕНТИ ЗА МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА

Механизмите за диагностика и оценка на рисковете от радикализация, които се използват в Европа и извън нея се различават по отношение на това **какво се измерва и мониторира** (съответно в какъв етап в процеса на радикализация: фактори на рисковото поведение и уязвимост или наказуеми проявления на екстремизъм), **на какво равнище** (индивидуално, групово/общностно, обществено) **с каква цел** (идентифициране на отделни лица в риск с цел превенция; хоризонтална оценка на тенденции за определяне на стратегически приоритети; обучение на професионалисти на първа линия да идентифицират и реагират на рискове). По отношение на политиките, съществуват три взаимосвързани, но обособени цели – **антирадикализация**

(предотвратяване на радикализацията, обхващаща цялото население), **контра-радикализация** (пресичане или отслабване въздействието на радикализацията върху най-уязвимите или на онези лица, които вече са се поддали на радикалните идеи) и **дерадикализация** („обръщане“ на процеса на радикализация). Водещият подход в ЕС, САЩ и Канада е към разширяване на мерките в отговор на радикализацията и екстремизма извън непосредствената задача за предотвратяване на терористични нападения, към прилагане на редица „меки“ подходи с оглед идентифицирането на по-ранен етап и предотвратяването (или „обръщането“) на процеса на радикализация, преди да се е преминало към насилие. Осъществяването на тези цели изисква установяване на рисковете и на способстващите за възникването им фактори, както и тяхната последваща оценка с оглед вземането на подходящи мерки.

В съответствие с целите диагностичните инструменти могат да подкрепят и насочват към **вземане на стратегически решения** (например изготвяне на карта на общата картина на рисковете и заплахите и на макросредата, благоприятстваща радикализацията, оценка на тенденциите в процесите на радикализиране и екстремистка дейност) или **оперативно и тактическо планиране** (идентифициране и мониторинг на конкретни общности и групи в риск; набелязване на лица в сериозен риск от радикализация, лица, които вече са се радикализирали или такива, склонни към насилие). Един по-широкообхватен подход за оценка на тенденциите и рисковете от радикализация, би следвало да обхване няколко равнища на анализ според рисковата група: 1) цялото общество, 2) уязвими лица или лица в процес на радикализация и 3) екстремистки групи и извършители.

В най-общ смисъл могат да бъдат обособени следните категории инструменти за диагностика и оценка на риска, според равнището на анализ, целевата рискова група и целите на политиките:

Оценки на хоризонтални заплахи и тенденции, свързани с радикализацията и екстремизма: Мониторингът на **макрониво** предполага използването на инструменти за оценка на хоризонталните заплахи и тенденции в екстремистката дейност, актьорите/действащите лица, движещите сили и факторите на радикализацията. Един широко разпространен метод е ситуационният доклад за оценка на заплахите и тенденциите в екстремизма и тероризма, прилаган в Обединеното кралство, Германия, Чехия, Нидерландия и др. Друг инструмент, използван на равнище общество, са проучванията и мониторингът на общите социални тенденции и процеси, вкл. недоволство, поляризация, напрежение и доверие, както и активизъм и предразположеност към радикализация сред населението. Такива оценки и анализи могат значително да подпомогнат стратегическото планиране, както на мерки по обща превенция и ограничаване разпространението на радикализацията сред цялото население или сред големи прослойки от обществото, така и по отношение на по-ефективното насочване на ресурси към противодействие на онези екстремистки дейности и актьори, оценени като най-сериозна заплаха.

Инструменти за идентифициране и оценка на риск и уязвимост: Процесите на радикализация и рисковите фактори, които все още не са довели до насилие или други престъпления, са по-трудни за идентифициране и тълкуване, и изискват внимателна оценка на риска от хората, осъществяващи контакт с лица в риск. С цел прилагане на индивидуални мерки по превенция, ограничаване на процесите на радикализация или дерадикализация, е нужно да се приложи надежден инструмент за идентифициране на онези лица, които са уязвими или са поели по пътя на радикализацията, но не са извършили престъпление. Такива механизми за мониторинг засягат основно конкретни групи и лица (**мезо и микроравнище**), за които се счита, че са изложени на повишен риск от еволюиране към насилствен екстремизъм. Мониторингът на индивидуално ниво се осъществява чрез индикатори за рисково поведение и външни белези, които се наблюдават и оценяват от служители на първа линия, или по-сложни психометрични скали, които обаче се прилагат основно от обучени експерти по отношение оценка на риска от насилие сред затворници. Такива инструменти отчитат контекстуални фактори от типа на политически възгледи, религиозни предпочитания, психологически фактори, характеристика на средата и социални фактори. В зависимост от целите на извършената оценка, тези инструменти обикновено подпомагат служителите на първа линия (включително полицейски служители, служители в пенитенциарната система, учители, социални и здравни работници и др.), както и обучени специалисти (психолози и др.). Те се допълват от механизъм за пренасочване на уязвими лица към подходящи мерки и програми за ограничаване на рисковете, което изисква добре функционираща междуинституционална инфраструктура за последващи интервенции.

Предизвикателствата при този тип индивидуална оценка на риска са свързани със самото естество на индикаторите (поведение и външни белези) и трудността да се различи тревожното от нормалното поведение, както и липсата на знания и умения у служителите на първа линия да разпознават и интерпретират такива признаци и да извършват по-задълбочена оценка чрез набирание на допълнителна информация за всеки индивидуален случай и обстоятелства.

Все по-често се използват индикатори, които не се фокусират толкова върху религиозни аспекти, а върху рисково поведение, свързано с готовност за употреба на насилие или за включване в терористични или крайни екстремистки групи, както и върху различни типове радикализация към насилствен екстремизъм (не само вдъхновена от религията, но и крайнодясна или крайнолява радикализация, такава свързана със сепаратизъм или национализъм и др.).

РАМКА ОТ ИНДИКАТОРИ ЗА РИСК ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Ранното идентифициране на крайнодясната и ислямистката радикализация може да има ключово значение за целите на превенцията. Този подход се основава на внимателно формулиране на индикатори, които да бъдат наблюдавани от служителите на първата линия. Подобни индикатори целят да разкрият еволюцията към радикализация и екстремизъм от страна на лица, които все още не са извършили насилствени деяния. Те се базират на презумпцията, че процесите на радикализация се отразяват върху действията, поведението и реакциите на дадено лице, които могат да бъдат забелязани от хората в неговата социална среда или от служителите на първа линия, намиращи се в близост до него. Индикаторите за ранно предупреждение не са инструмент за разкриване на радикализирани лица, а служат за сигнализиране за рискове и уязвимост на наблюдаваното лице с оглед прилагането на **ранна превенция**. Те могат да бъдат използвани единствено в съчетание и да бъдат оценявани в рамките на местния контекст и индивидуалните обстоятелства, като се обръща особено внимание върху промяната в поведението на наблюдаваното лице.

СТРУКТУРА НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА РИСК И УЯЗВИМОСТ

Въпросната рамка е съставена от индикатори, които спадат към две категории и могат да бъдат отнесени предимно към индивидуалното равнище: **КОГНИТИВНО** (изразяване на мнения, убеждения и позиции на вербално ниво) и **поведенческо** (включващо промени в обичайното поведение, действия и външен вид), като на свой ред те се подразделят в три категории – насочващи, предупредителни и високорискови, според съществуващия риск.

Насочващите индикатори са признак за уязвимост и са предназначени да послужат за по-задълбочена професионална оценка, но не могат да се разглеждат отделно един от друг. Те осигуряват допълнителна информация, която може да бъде полезна за определяне сложността на ситуацията. Предупредителните индикатори сочат рисково поведение и нагласи, но както насочващите, трябва да бъдат разглеждани в съчетание и поставяни в контекст.

Системата от индикатори, предложена тук, трябва да бъде внедрена в институционален механизъм за междуведомствена професионална оценка на риска и насочване на уязвими лица, а също и за обучение на персонал, който да идентифицира и оценява тези рискове и да разработва подходящи интервенции.

	Насочващи	Предупредителни сигнали	Висок риск
Поведенчески	<ul style="list-style-type: none"> • Прекъсване на връзките със семейството и приятелите, социална самоизолация • Забележима промяна в религиозни и други ежедневни навици (напр. свръхрелигиозност) • Поддържане на контакти или попадане под влиянието на религиозен или идеологически лидер или вербовчик • Групова изолация и капсулиране 	<ul style="list-style-type: none"> • Притежание и разпространение на екстремистка литература, пропагандни материали; материали от интернет • Организиране, водене или участие в протести с екстремистки каузи • Контактване или членство в екстремистки групи (в чужбина или в страната) • Участие в престъпна дейност/банди 	<ul style="list-style-type: none"> • Пътуване до рискови държави/зони на конфликт • Участие в бойни действия/военна подготовка • Закупуване на оръжия, експлозивни и свързани с тях материали
Когнитивни	<ul style="list-style-type: none"> • Открито изразяване на недоволство • Изразяване на двуполюсен възглед за света (ние срещу тях) • Изразяване на неуважение или отхвърляне на легитимността на (светските) власти • Изявления, дехуманизиращи и пробуждащи омраза спрямо групи като неверници, хомосексуалисти, етнически или религиозни групи и др. 	<ul style="list-style-type: none"> • Изразяване и популяризиране на идеи за нелегитимна радикална промяна/премахване на светския демократичен обществен ред • Открита подкрепа за терористични организации и каузи • Открито изразяване на мнения, подкрепящи насилието като цяло или срещу конкретен обект 	

ИЗГРАЖДАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ГОТОВНОСТ ЗА МОНИТОРИНГ И ПРЕВЕНЦИЯ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА

Различията между отделните страни в методите за мониторинг и оценка са определени от различията в техните институционални инфраструктури. Една кохерентна политика за противодействие на радикализацията изисква ясно разпределение на ролите и функциите на отделните институции, както и функционирането на междуинституционални механизми и канали на комуникация и сътрудничество. Там, където са налице такива интегрирани механизми, последните са резултат от надграждането върху вече функциониращи партньорски отношения и съществуващи форми на междуинституционално сътрудничество, които са били адаптирани за целите на контрарадикализацията.

Политиките и мерките по превенция и противодействие на радикализацията трябва да се уповават на наблюдение на рисковите групи и анализ на сложната социална динамика и мотивиращите фактори, пораждащи потенциална радикализация. Един холистичен подход за предотвратяване и ефективно противопоставяне на този феномен предполага превенцията, съответно и мониторинга на рискове като ключов неин компонент, да се интегрира максимално в ежедневните отговорности на тези институции и държавни служители, които е най-вероятно да влязат в контакт с радикализирани лица.

Следването на по-активен подход от всички заинтересовани институции в България би трябвало да започне с включване на приоритети в техните дейности по стратегическо планиране и ежедневна работа по свързани с радикализацията въпроси. В държавите с недостатъчен опит в противодействието и превенцията на радикализацията, правителствата следва да се фокусират преди всичко върху получаването на **точна, основана на доказателства картина за разпространението и характера на рисковете**, както и върху изграждане на институционална готовност за идентифициране и реагиране на тези рискове. Постигането на такава готовност в България изисква политците да концентрират усилията си в следните три взаимосвързани приоритетни области:

- Съществено изискване за ефективно прилагане на адекватни мерки по превенция и противодействие е наличието на **експертиза и капацитет** сред държавните институции за разбиране и реагиране на рисковете от радикализация, което налага повишаване на осведомеността, **развитие на знанията и уменията** на служителите на първа линия, както и на други професионалисти в ключови ведомства, анагажирани с превенцията и противодействието на феномена.
- Ключов компонент от стратегическия подход трябва да е изграждането на **система за ранно предупреждение чрез индикатори за наблюдение**, методика за оценка на риска, съобразена с контекста, както и механизъм за пренасочване на уязвимите лица към подходящи интервенции и „меки“ мерки; тази система трябва да генерира солидни доказателства за характера и обхвата на явлението, чрез използване на подходящи инструменти за диагностициране, оценка, приоритизиране и мониторинг на свързаните рискове.
- Повишаването на административния и експертния капацитет на ключови служители на първа линия трябва да бъде съчетано с изграждането на съответната **институционална инфраструктура и механизми за междуведомствено сътрудничество**, обмен на информация и подкрепа на лицата в риск. От съществено значение е координацията между компетентните държавни институции на централно и местно ниво, както и с неправителствения сектор, при идентифицирането, мониторинга и превенцията.

- Обучение на служители на първа линия; превенцията като част от ежедневната им работа
- Повишаване на експертен и аналитичен капацитет
- Изследване на първопричини и фактори
- Система за ранно предупреждение
- Рамка от индикатори
- Методика за оценка на риска
- Механизъм за пренасочване на уязвими лица
- Централен координационен орган
- Междуведомствен механизъм на местно равнище
- Ясно разпределение на отговорности и функции

ВЪВЕДЕНИЕ

Процесите на радикализация, влияещи на уязвими лица и групи, и последващото участие на някои от тях в терористични актове, предизвикват нарастващо безпокойство сред международната общност, европейските граждани и техните правителства. Много страни – членки на ЕС противодействат активно на тези процеси и са натрупали значителен опит в разработването на множество политики и програми за превенция и дерадикализация. Поради динамиката на това явление и растящите обществени страхове обаче, често бива прилаган подходът „проба – грешка“ при разработването на политики в тази чувствителна област, стъпвайки на ограничен емпиричен опит и при липса на надеждна оценка за естеството на процесите на радикализация и степента на риск. В страните – членки на ЕС се използват множество инструменти и механизми за идентифициране на лица и групи, представляващи заплаха, в опит да се приложат ефективни интервенции.

Радикализацията поставя много предизвикателства пред политиките както от практическо естество, така и от гледна точка на дефиниране и разбиране на проблема. Изследванията по тази тема, макар и ценни, често може да доведат по-скоро до объркване, отколкото да внесат яснота и да подпомогнат оперативни решения за справяне с проблема. Има големи различия в дефинициите и класификациите на относимите фактори и индикатори¹. Процесът на радикализация се изследва от гледна точка на различни научни дисциплини, в резултат на което е налице висока степен на припокриващи се, допълващи се и понякога противоположни анализи и обяснения. Проблемите се усложняват по отношение на конкретните видове екстремизъм, които се обуславят от различни идеологически пристрастия (ляв/десен, ислямистки, свързан с конкретна кауза, сепаратистки), както и от типа извършители („вълк-единак“ или група). Определянето на обхвата на политиките за противодействие също се оказва нелека задача. Правят се разграничения между когнитивната (вярвания и убеждения) и поведенческата радикализация (действия), което води и до липса на консенсус между експертите и политиките относно нуждата от предприемане на мерки преди да бъде извършено наказуемо деяние. Независимо от това има общо разбиране, че факторите и процесите на радикализация следва да се разглеждат на три различни нива, а именно – на индивидуално ниво (микро), групово и общностно ниво (мезо) и обществено ниво (макро). Натрупани са значителни практически и научни знания, които позволяват да се извлекат поуки от прилагането на различни подходи и методи за интервенция, и допринасят за по-доброто разбиране на процесите на радикализация².

¹ За подробен преглед на теоретичните подходи и общата литература за радикализацията вж. CSD (2016) *Understanding Radicalisation: Review of Literature*. Sofia: Center for the Study of Democracy, <<http://www.csd.bg/artShow.php?id=17560>>.

² Пак там.

Процесите на радикализация не са линейни, а многоаспектни и зависят от конкретния контекст. Те включват множество променливи на различни аналитични нива, които често трудно се измерват и оценяват по начин, който да дава конкретни насоки за разработване на политики и оперативно планиране. Наличието и качеството на данни за признаците на радикализация, които са решаващи за формулирането на подходящи политически решения, са друго съществено предизвикателство³.

Настоящият текст дава практически насоки и важна информация на политиците и професионалистите, ангажирани с превенция и противодействие на радикализацията в тези страни членки, които тепърва ще разработват конкретни мерки и програми в тази област⁴. Той има за цел подпомагане разпознаването и наблюдението на ранните признаци на ислямистка и крайнодясна радикализация, тъй като тези явления са най-големите предизвикателства, пред които се изправят европейските общества днес. Основавайки се на опита, натрупан в други държави, и отчитайки необходимостта от адаптиране на тези практики към конкретен контекст, представеният подход за мониторинг на риска от радикализация чрез рамка от индикатори има за цел да изгради мост между научните знания и емпиричните изследвания, от една страна, и практическото разработване и прилагане на политики, от друга. За страните от Централна и Югоизточна Европа глобалните проявления на някои форми на радикализация поставят нов проблем пред политиките поради липса на практически опит в прилагането на превантивни мерки и програми. Съществуват предизвикателства и по отношение на наличието на надеждни данни (напр. в криминалната статистика) за екстремистки организации и лица, и тяхната дейност, както и за рисковото поведение, рискови фактори и нива на уязвимост към радикализация.

Настоящата рамка от индикатори за риск дава основа за разработване на по-цялостни институционални подходи към идентифицирането, разбирането и наблюдението на рисковете от радикализация. Целевата група на публикацията са политици на национално и европейско равнище, както и професионалисти, пряко ангажирани с превенцията на радикализацията в България. Тя е предназначена да се използва по следния начин:

- За подпомагане **разбирането на рисковите фактори и процесите на радикализация**, предвид необходимостта от разработване на практически методи за оценка и мониторинг (Глава 1).
- Като **преглед на съществуващите подходи и инструменти** за идентифициране, мониторинг и оценка на радикализацията в Европа и в други държави със значителен опит в противодействието на този феномен (Глава 2).

³ Ramalingam, V. (2014) *Old Threat, New Approach: Tackling the Far Right Across Europe*. London: Institute for Strategic Dialogue, p. 21.

⁴ Наръчникът е разработен в рамките на финансирания от ЕС проект „МОНИТОР”, ръководен от Центъра за изследване на демокрацията в партньорство с Гръцката фондация за европейска и външна политика (ELIAMEP) и Центъра за политика по сигурността на Карловия университет в Прага. Разработени са отделни валидиращи доклади, публикувани във всяка от трите целеви държави (България, Гърция и Чехия) за тестване приложимостта на предложените подходи.

- Като източник на **конкретни примери и препоръки** (Глави 2 и 3) за най-подходящите институционални механизми и ролята на заинтересованите страни, необходими за цялостен и систематичен подход за идентифицирането, мониторинга и противодействието на рисковете от радикализация.
- Като **рамка от индикатори за уязвимост и риск**, която да послужи като основа за разработване на механизъм за ранно предупреждение за професионалистите на първа линия с цел превенция (Глава 3).

Публикацията е структурирана както следва: Глава 1 разяснява някои основни понятия и дефиниции на радикализацията и прави обзор на най-значимите фактори и причини за радикализация, посочени в научната литература; Глава 2 предлага преглед на използваните в страните – членки на ЕС механизми и инструменти за идентифициране на процесите и факторите за радикализация и за оценка на рисковете от радикализация, за идентифициране на уязвими лица и групи от хора, както и за анализ на тенденциите в екстремизма; Глава 3 предлага подход за цялостен мониторинг на рисковете от радикализация, както и препоръки за конкретни политики по изграждане на необходимата институционална инфраструктура и капацитет за извършване на мониторинг и превенция. Наред с това е представена рамка от основни индикатори за риск и уязвимост към радикализация и възможното им тълкуване в българския контекст. Рамката е предназначена за държави със сходни характеристики и цели повишаване на осведомеността и основните познания за индикаторите за радикализация и предлага основа за разработване на механизми за ранно предупреждение, съобразени с местни фактори и специфики.

В Приложението са представени резултатите от качествено проучване, проведено в квартал „Изток“ на град Пазарджик, целящо да подпомогне създаването в бъдеще на конкретни индикатори за установяване на рискове от ислямистка радикализация за целите на ранната превенция. Предложен е анализ на уязвимостта към радикализация сред членовете на конкретна уязвима група.

1. КАКВО Е РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Тази глава предлага някои дефиниции на радикализацията и свързаните с нея понятия, основаващи се на научната литература и стратегически документи на национално и европейско равнище, и прави обзор на най-значимите фактори и причини, водещи до радикализация. Представени са и модели, обясняващи етапите и пътищата в процеса на радикализация.

В литературата е налице широк консенсус, че няма една-единствена причина или стандартен път на радикализация към тероризъм. Учените, изследващи радикализацията, най-общо насочват вниманието си върху два въпроса: защо настъпва радикализация (вглеждайки се в първопричините и факторите, отключващите събития и благоприятните условия в средата на индивида) и защо радикализацията при някои хора ескалира в насилствен екстремизъм или тероризъм (какви са етапите на процеса и при какви обстоятелства се отключва преходът към насилие). Процесът на радикализация, водещ до насилие, включва няколко групи фактори на различни нива на анализ (индивидуално, обществено, международно). Често е трудно да се оценят тежестта и ролята на всеки от тези фактори за определяне на приоритетите на политиките за превенция и противодействие. Затова тук са очертани някои общи характеристики.

Прегледът по-долу не е изчерпателен⁵ и няма за цел да се занимае с дискусии около различните понятия и теории за радикализация. Той очертава някои общи характеристики на процесите и факторите на радикализация, извлечени от научни разработки, и осигурява основна аналитична рамка за оценките на процесите на радикализация и свързаните с тях рискове. Това ще помогне на професионалистите, участващи в борбата с радикализацията, да разберат по-добре явлението и свързаните с него рискови фактори.

1.1. ДЕФИНИЦИИ

Няма универсално приета дефиниция на термините *радикализация*, *екстремизъм* и *тероризъм*. **Радикализация** е процес, чрез който отделни лица възприемат екстремни възгледи по отношение на статуквото⁶. Такива възгледи се характеризират с „растяща готовност за осъществяване и подкрепа на съществени промени в обществото, които противоречат или представляват непосредствена заплаха за съществуващия обществен строй”⁷. Не всич-

⁵ За обстоен преглед на литературата върху понятията за радикализация вж.: CSD (2016) *Understanding Radicalisation: Review of Literature*. Sofia, CSD.

⁶ Bartlett, J., Birdwell, J. and M. King (2010) *The Edge of Violence*. London, Demos, p. 1.

⁷ Dalgaard-Nielsen, A. (2010). ‘Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know.’ *Studies in Conflict and Terrorism*, 3(9), 797-814, p. 798.

ки, които започват да се радикализират, стигат до използване на насилие. Затова често се прави важно разграничение между **насилствена радикализация** и **когнитивна (ненасилствена) радикализация**. Докато когнитивната радикализация е свързана с процеса на възприемане на радикални идеи като такива, насилствената радикализация е налице, когато някой предприеме следващата стъпка и използва насилие в подкрепа на възприетите възгледи⁸. Често се използва и терминът **радикализация към насилствен екстремизъм и тероризъм** за по-точно отразяване на еволюиращата природа на явлението⁹.

По-широката дефиниция за насилствена радикализация я определя като „процес на социализация, водещ до използване на насилие“¹⁰. Тази дефиниция предлага полезна перспектива за разработване на инструменти за оценка на риска с цел разпознаване на поведението и нагласи, свързани с насилие, в противовес на тези, свързани с по-широки екстремистки възгледи. Лицата и групите може да изповядват екстремистки възгледи, без непременно да използват агресивни тактики или да пропагандират използването на насилие. В същото време участието в актове на насилие не се обуславя или мотивира непременно от приобщеност към екстремистки вярвания или мисловни рамки, а може да е подтикнато от лична или групова лоялност или натиск на обкръжението (peer pressure)¹¹. Други изследователи твърдят, че всички терористи са се радикализирали, но не всички лица, които са се радикализирали, преминават към участие в терористични атаки или стават екстремисти, извършващи насилие¹². Във всеки случай е важно да не се забравя, че радикалните възгледи не водят автоматично или неизбежно до насилие и в действителност Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ) защитава свободата на мисълта (член 9) и свободата на изразяване (член 10).

Насилственият екстремизъм се състои в насърчаване, подкрепа и извършване на актове, които може да доведат до тероризъм и чиято цел е защита на идеология, проповядваща расово, национално, етническо или религиозно превъзходство и протипоставяща се на основните демократични принципи и ценности¹³.

В България понятието радикализация не е изрично дефинирано в правната рамка. *Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)* дава дефиниции на следните основни понятия:

⁸ Vidino, L. and J. Brandon (2012) *Countering Radicalisation in Europe*. London, ICSR, King's College, London, p. 9.

⁹ Clutterbuck, L. (2015) 'Deradicalization Programs and Counterterrorism: A Perspective on the Challenges and Benefits.' In: *Understanding Deradicalization: Pathways to Enhance Transatlantic Common Perceptions and Practices*. Middle East Institute. <<http://www.mei.edu/sites/default/files/Clutterbuck.pdf>>.

¹⁰ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008) *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, submitted to the European Commission on 15 May 2008, p. 5.

¹¹ Della Porta, D. and LaFree, G. (2012) Guest Editorial: 'Processes of Radicalization and Deradicalization.' *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 4-10. p. 7.

¹² Clutterbuck (2015), p. 2.

¹³ Council of Europe (2015) *Draft Guidelines for Prison and Probation Services Regarding Radicalisation and Violent Extremism*. Brussels, Council of Europe.

Радикализацията е процес, при който се достига до крайност на мненията, възгледите, вярванията и идеологиите до степен на яростно отхвърляне на алтернативни на проповядваните идеи. Радикализацията се характеризира с решителна готовност за налагане на собствените възгледи и принципи над тези на останалата част от обществото чрез отхвърляне на конституционните устои на демокрацията и непризнаване на фундаменталните права на човека. Много често води до споделяне на идеологията на насилието.

Радикализация, която води до насилие, е явление, при което отделни личности или групи възприемат мнения, възгледи и идеи, които могат да доведат до актове на тероризъм.

Насилственият екстремизъм е явление, при което отделни личности или групи подкрепят или извършват идеологически мотивирано насилие, за да постигнат своите идеологически цели.

Източник: Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.), стр. 4-5.

Съществуват различни форми на радикализация от гледна точка на основните идеологически основания за екстремистки и терористични действия, включително религиозни, етнонационалистически, сепаратистки, анархистки, крайно-десни/крайнолеви, свързани с конкретни каузи (права на животни и др.).

1.2. КАКВО Е ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Разбирането на термина *ислямистка радикализация* е свързано с разбирането на термините *ислямизъм* и *джихадизъм*. Ислямизмът е схващането, че ислямът не е само религия, а и социален, правен и политически кодекс на поведение. Съответно ислямистите си поставят за цел да реорганизируют управлението и обществото в съответствие с ислямското право или шариата и не приемат разделението между религия и държава¹⁴. Ислямизмът може да бъде традиционен и мирен, но също така и войнстващ. Много умерени ислямски организации като Партията на благоденствието в Турция (Refah), Ислямския фронт за спасение в Алжир, различните крила на движението „Мюсюлмански братя“ или партия Енанда в Тунис показват гъвкавост и готовност да участват в партийната система и политическия плурализъм на съответната национална държава¹⁵.

Ислямистките идеи обаче дават идеологическа основа на различни екстремистки ислямистки организации, много от които изповядват идеите на **войнстващия джихад**. Докато през 90-те години на миналия век тези организации се фокусираха предимно върху защитата на национални каузи, от 2001 г. насам тяхната идеология и действия придобиха международен характер и еволюираха в т.нар. идеология на „глобалния джихад“, имаща за цел създаването на глобален Халифат и въвеждането на ислямското право в целия свят.

¹⁴ Пълно определение за ислямизъм можете да намерите в Резолюция 1743 (2010) (PACE Resolution 1743 (2010), Islam, Islamism and Islamophobia in Europe), <<http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17880&lang=en>>.

¹⁵ Евстатиев, С. Религия и политика в арабския свят. Ислямът в обществото. София: Изток-Запад, 2011, с. 267.

Според настоящата джихадистка идеология (и за разлика от салафитското традиционно направление и другите тълкувания на исляма) всеки мюсюлмански лидер, който не изпълнява и не следва ислямското право, е вероотстъпник; използването на сила е необходимо, за да се помогне на ислямската истина да възтържествува и за целта трябва да се води джихад; убиването на немюсюлмани е оправдано, а самоубийствените бомбени нападения са законни мъченически операции¹⁶. Основните елементи на джихадистката идеология могат да бъдат обобщени като „подчинени на наратив, в който се твърди, че ислямът и мюсюлманите са постоянно атакувани и унижавани от Запада, Израел и корумпираните местни режими в мюсюлманските държави. За да са върнати към общество на мир, хармония и социална справедливост, мюсюлманите трябва да се обединят и да отстояват своята вяра. Те трябва да се борят със западните и други покваряващи влияния. Насилието, включително насилието над цивилни граждани, е необходимо и законно средство, предвид военната мощ на Запада. Борбата, която според войнстващия ислямизъм е религиозно узаконена битка, е индивидуално задължение и еманципиращо пътуване, което приближава боеца към Бога.”¹⁷ Понастоящем се счита, че войнстващият джихадизъм произхожда предимно от джихадисткото течение на сунитския салафизъм¹⁸, но той е характерен и за някои военизирани шиитски движения като паравоенното крило на Хизбола – Джихадисткия съвет.

Едно полезно определение за характера на идеологията, свързана с ислямистката радикализация, описва явлението като съдържащо „вярването, че за да възстановят ислямската държава, мюсюлманите не само трябва да се придържат към строга салафитска или ултраконсервативна интерпретация на исляма, но да водят и *джихад*, дефиниран като въоръжена борба срещу враговете на исляма, включително немюсюлманските държави (особено Съединените щати), и настоящите управляващи в мюсюлманските държави, които са заменили върховенството на Бога със своето собствено”¹⁹.

По отношение на организационните форми настоящите радикални ислямистки мрежи често включват децентрализирани и високо мобилни структури; организиране на обучения и пътувания за участие в бойни действия в конфликтни зони (от Пакистан до Сирия) и клетки със смесен състав (включващи имигранти, второ и трето поколение последователи и сменили вярата си лица)²⁰. Настоящата фаза включва и планирането на атаки в Европа чрез завръщащи се обучени и индоктринирани бойци, както и по-малки атаки, извършени от относително автономни местни клетки. Други учени смятат,

¹⁶ Wiktorowicz, Q. (2005) 'A Genealogy of Radical Islam,' *Studies in Conflict & Terrorism*, 28: 76.

¹⁷ Dalgaard-Nielsen, A. (2010) 'Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know,' *Studies in Conflict & Terrorism* 33:9, p. 798.

¹⁸ Другите две подразделения на салафизма включват: (i) *нурист*, които поставят акцент върху ненасилствени методи на разпространение, изчистване и образование, и (ii) *политическо*, чиито последователи проповядват прилагането на салафитските убеждения чрез политически средства и на политическата арена.

¹⁹ Rabasa, A., Pettyjohn, S., Ghez, J., Boucek, C. (2010) *Deradicalizing Islamist Extremists*. Santa Monica (CA), RAND Corporation, pp. 2-3.

²⁰ Pisiou, D. (2014) 'Radicalization,' In: J. Cesari (Ed.) *Oxford Handbook of European Islam*. Oxford, Oxford University Press. p. 773.

че по-традиционните форми на организация остават важни. В момента има смесване на оперативни джихадистки структури в Европа, включително новопоявили се, напълно или частично автономни вътрешно отгледани клетки със свободни структури и местни лидери, и такива, поддържащи връзки с външни организации и клетки като част от добре структурирана мрежа и стройна йерархия (често външна). Промяната включва преминаване от йерархично структурирани клетки от 90-те години на миналия век към групи, възникнали на местна почва и без типичен лидер, ясно разделение на ролите и формална структура, като всеки член е свободен да действа самостоятелно²¹. Друга нова черта на европейските джихадистки мрежи е нарастващото присъствие на приелите друга вяра лица (т.нар. конвертити) и жените.

Моделите за набиране също са се променили (процес, чрез който терористична група привлича към редиците си или използва за оперативни цели радикализирани лица). Преди края на XX век това често е включвало личен контакт с проповедници и емисари в места като затвори и радикални джамии, докато в момента се наблюдава все по-голяма саморадикализация, често през интернет или в малки групи от съмишленици, макар че личният контакт с радикални лица/вербовници, религиозни лидери и мрежи все още е съществен. Промените в механизмите за набиране може да се обяснят с по-враждебната среда поради предприетите мерки срещу радикализацията от страна на правителствата и реакциите на общностите в Европа, както и неимоверно засиленото използване от терористите и насилствените екстремисти на интернет и социалните мрежи, които вече са достъпни глобално. В резултат на това, набирането се извършва все по-често от местни активисти и по интернет, отколкото от самопровъзгласили се радикални проповедници или чрез директен контакт с радикални организации.

Не всяко лице обаче, което се е радикализирано за ислямистко насилие, прави това чрез спазване на салафитските или шиитските (военни) традиции. В контекста на съществуването на гетоизирани квартали с бедно, безработно и неустойчиво население като това в квартал Моленбек в Брюксел, индивидуалната радикализация се е превърнала във високоскоростен процес, без конкретно обръщане към религията или спазване на религиозните догми²².

1.3. КАКВО Е КРАЙНОДЯСНА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Крайнодесният екстремизъм обхваща широк кръг от групи с различни идеологии, което само по себе си затруднява дефинирането му. Те варират от по-малко идеологизирани младежки улични банди до неонацистки терористични клетки, антиислямистки активисти и регистрирани партии, опитващи се да внесат промяна чрез политическата система, и неформални групи, обединяващи се около музикални и спортни събития. Крайнодясната радика-

²¹ Vidino, L. (2011) *Radicalisation, Linkage and Diversity: Current Trends in Terrorism in Europe*. Santa Monica, RAND, pp. 4-5.

²² Levitt, M. (April 2016) *The Islamic State, Extremism and the Spread of Transnational Terrorism*. Testimony submitted to the Senate Committee on Foreign Relations, p. 6. <<https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/testimony/LevittTestimony20160412.pdf>>.

лизация често се свързва с екстремистка „политическа идеология, възникнала около мита за хомогенна нация – романтичен и популистски ултранационализъм, враждебен на либералната, плуралистична демокрация, с нейните основополагащи принципи за индивидуализъм и универсализъм“²³. Този вид крайнодесен екстремизъм присъства в настоящото радикално дясно, което се обявява за прогонване на чужденците и като цяло за силно ограничителни политики спрямо тях. Расизмът, ксенофобията, ултранационализмът и противопоставянето на либералната демокрация са общите определящи черти на днешния крайнодесен екстремизъм²⁴. Според някои новите крайнодесни движения проповядват идеи и участват във формации, които много наподобяват фашистките движения от миналото²⁵, а други смятат, че интелектуалните корени на днешното радикално дясно са в Новото дясно от периода на 70-те – 90-те години на миналия век. Новото дясно донесе възраждане на фашистката идеология, формулирайки понятието „етноплурализъм“ и разграничавайки се от остарелите идеи за биологичен расизъм и превъзходство на бялата раса²⁶. Подобно на другите екстремистки идеологии, крайнодесният екстремизъм има ясен антисистемен и антиконституционен уклон.

Организационното разнообразие при крайнодесния екстремизъм варира от електорални организации, като политически партии, до различни екстремистки организации, неформални групи и мрежи, като младежки банди, неонацистки и скинхед групи, спортни и музикални групи, минавайки през войнстващи организации и терористични клетки. Той обхваща самостоятелни актьори, политически движения и паравоенни групи, както и традиционалистични и антиислямистки движения²⁷. Крайнодесните екстремисти се включват в широк кръг от дейности: спонтанни престъпления от омраза, вандализъм и хулиганство, расистки и други обидни лозунги и графити²⁸. Крайнодесните екстремисти участват в улични протести, без ясно оформени членски структури, като разчитат на плаваща стратегия за „марш и разрастване“ (march and grow). Те често извършват недотам сериозни актове на насилие, които рядко влизат във водещите новини, но спорадично провеждат и смъртоносни атаки, като палежи или жестоки нападения в квартали и домове, в които живеят мигранти и етнически малцинства. Проявите може да включват и вандалски нападения над магазини, притежавани от чужденци, или нападения над лица по расистки или етнически подбуди.

Интернет и социалните мрежи се превърнаха в основни средства за пропагандиране и разпространение на крайнодесни екстремистки идеи чрез

²³ Minkenberg, M. (2013) 'The European Radical Right and Xenophobia in West and East: Trends, Patterns and Challenges.' In Melzer, R. and Serafin, S. (Eds.) *Right-Wing Extremism in Europe – Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Berlin, Friedrich Ebert Foundation, pp. 9-34, at 11.

²⁴ Ramalingam, V. (2014) *Old Threat, New Approach: Tackling the Far Right Across Europe. Guide for Policy Makers*. London, Institute for Strategic Dialogue, p. 7.

²⁵ Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (2013) Introduction. In Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (Eds.) *Varieties of Right-Wing Extremism in Europe*. London, Routledge. pp. 1-15.

²⁶ Minkenberg, M. (2013) *The European Radical Right and Xenophobia in West and East*, p. 19.

²⁷ Ramalingam, V. (2014) *Old Threat, New Approach: Tackling the Far Right Across Europe. Guide for Policy Makers*. London, Institute for Strategic Dialogue, p. 7.

²⁸ Mudde, C. (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University Press.

полупублични и форуми с ограничен достъп²⁹. Интернет е основната среда за разпространение на идеи и привличане на електорат или последователи, която дава възможност на лица от различни държави и континенти да изградят въображаемо общество и колективна идентичност³⁰. Интернет и социалните мрежи спомагат за изграждане и поддържане на транснационално измерение на крайнодесния екстремизъм. Крайнодесните екстремисти често се представят като част от разрастващо се транснационално движение, основавайки се на успеха на антиджихадистки еквиваленти, инициирани в САЩ, опитвайки се да използват антиисляма като „примамка“. Освен интернет, крайнодесните идеи се предават и разпространяват и по други вектори като футболни събития и спортни групи или чрез музикални събития и фестивали.

1.4. ПРОЦЕСИ И ФАКТОРИ ЗА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Този раздел обобщава основните причини и способстващите фактори за радикализация, обсъждани в академичната литература и емпиричните проучвания³¹. Посочените тук фактори се базират основно на емпирични данни от страните в Западна Европа и САЩ³².

Въпреки наличието на огромно количество експертна литература, изследваща задълбочено условията и първопричините за радикализация, няма общоприета група от фактори, водещи до радикализация към насилие и не е възможно да се изолира „терористичен профил“. Има широк консенсус сред изследователите, че радикализацията е контекстуално обусловено явление, което следва нелинейна, непланирана пътека, при което социалните и политическите фактори играят толкова голяма роля, колкото и идеологическите и психологическите³³. Прибъгването до насилие е резултат от пресичането на индивидуална жизнена траектория със система от вярвания, която оправдава насилието. Процесът може да бъде изострен от усещането за заплахата над идентичността и ценностите, както и да бъде подхранен от социалните мрежи и обкръжението (лице в лице или онлайн).

Настоящата концептуална рамка от индикатори за риск е изготвена на база на разбирането, че радикализацията е динамично, многоетапно и ком-

²⁹ Daniels, J. (2009) *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights*. New York, Rowman & Littlefield Publishers.

³⁰ 26 Caiani, M. and Parenti, L. (2013) The Italian extreme right and its use of the Internet: a 'bi-front' actor? In: Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (Eds.) *Varieties of Right-Wing Extremism in Europe*. London, Routledge, pp. 217-232.

³¹ Вж. CSD (2016) *Understanding Radicalisation. Review of Literature*. Sofia, Center for the Study of Democracy.

³² Дори когато е констатирано, че някои фактори са свързани с радикализацията, доказателствената база, от която са извлечени, невинаги е солидна и няма достатъчна яснота относно начина по който тези „съставки на радикализация“ си взаимодействат и съчетават, въпреки че съществуват някои широко използвани модели.

³³ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008) *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, p. 7.

плексно явление, което възниква при **пресичането на индивидуални подтикващи фактори** (биографични предпоставки и персонална траектория, лична мотивация, усещане за несправедливост др.) с **външни притегателни фактори** (като контакт с идеологии, вербовчици и други външни влияния), както и наличието на **благоприятна среда**. Често определени структурни и свързани със средата условия, както и груповата динамика и отключващи събития могат да допринесат, да ускорят или да катализират този процес. Само структурните фактори (като бедността, социално-икономическите условия, културните особености и др.) обаче не са достатъчни да обяснят радикализацията, тъй като е необходимо да се изследва и начинът, по който средата и външните влияния намират отклик в индивида и неговата конкретна ситуация³⁴. Пропагандата и вербуването често са катализатори на този отклик.

Процесът може да протича на **индивидуално, групово/общностно и обществено ниво**, и често определени причинни фактори и движещи сили може да намерят отклик и да работят на всичките три равнища.

Настоящата рамка предлага модел за анализ на следните три нива, свързан с факторите и процесите на радикализация³⁵, които могат да доведат до насилие:

Макрониво, т.е. ролята на правителството и обществото в страната и в чужбина, радикализацията на общественото мнение и политиките на партиите, обтегнатите отношения между мнозинството и малцинството, особено по отношение на диаспори в чужбина, и липсата на социално-икономически възможности за цели прослойки от обществото, водещо до мобилизация и радикализация на негодуващите, като част от недоволството може да се превърне в тероризъм. Макронивото е свързано и с международните отношения, неуспешната интеграция, както и с ефекта на глобализацията и модернизацията.

Мезониво, т.е. по-широката радикална среда – подкрепящата или дори съучастническата социална среда, която служи за обединителна точка и е „липсващата връзка“ с по-широката електорална или относима група, неудовлетворена и страдаща от несправедливостите, която от своя страна може да радикализира части от младежката среда и да доведе до формиране на терористични организации или до терористични актове. Мезонивото или общественото ниво е свързано и с въпросите на социалната идентичност, социалното взаимодействие и груповите процеси.

Микрониво, т.е. индивидуалното ниво (лични характеристики и опит), включващо например проблеми с идентичността, неуспешна интеграция, чувства на отчуждение, маргинализация, дискриминация, усещане за лишаване спрямо другите, унижение (директно или индиректно), стигматизация и отхвърляне, често комбинирани с морално възмущение и необходимост от отмъщение (пряко или косвено).

³⁴ Schmid, A. (Ed.) (2011) *The Routledge Handbook on Terrorism Research*. London and New York, Routledge.

³⁵ Според Schmid, A. P. (2013) *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*, p.4.; Veldhuis, T. & Staun, J. (2009) *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. The Hague, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, p. 24.

Много фактори на макрониво имат социален или индивидуален елемент³⁶. Например „лошата социално-икономическа интеграция не се проявява само на макрониво, но също и в социалната и индивидуалната сфера, ако групи или отделни индивиди изпитват социална изолация или отхвърляне, например при навлизане на пазара на труда“³⁷.

Затова изолирането на решаващи фактори е трудно в различните видове контекст. По-долу са дадени няколко примера за различни категории фактори от научната литература. Посочените от Института за безопасност, сигурност и управление на кризи³⁸ причини за (ислямистката) радикализация, съответстват на описания по-горе модел за анализ на трите нива (макро-, мезо- и микро-):

Причинни фактори на макрониво (външно ниво):

- проблеми с интеграцията в приемните общества;
- социална маргинализация/изолация;
- бедност и лишения;
- дискриминация;
- международна политика/международни конфликти в Близкия изток;
- глобализация и модернизация;
- разминавания в интерпретациите на исляма и очакванията за практикуването на религията между екстремистките и умерените тълкувания на исляма;
- интернет и достъп до ислямистка пропаганда.

Причинни фактори на мезониво (група, общност, социална мрежа):

- динамика на идентичността на ниво общност;
- групова динамика: социално влияние, социални правила, приятелски връзки, натиск на обкръжението;
- интернет като средство за улесняване формирането на мрежи и мнения;
- затворите като благоприятна среда за радикализация.

Причинни фактори на микрониво (индивидуално ниво):

- лични/психологически характеристики: напр. депресия, тревожност, агресия, търсене на идентичност, импулсивност, чувствителност към унижение и т.н., интерес към духовното/религията, търсене на смисъл;
- личен опит: води до възприемането на радикална идеология (идеологията сама по себе си не е причинен фактор);
- рационалност: мотиви за присъединяване към екстремистки групи.

³⁶ Veldhuis, T. and Staun, J. (2009) *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. The Hague, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, p. 27.

³⁷ Ranstrop, M. (Ed.) (2010) *Understanding Violent Radicalisation. Terrorist and Jihadist Movements in Europe*. London and New York, Routledge, p. 3-4.

³⁸ Institute for Safety, Security and Crisis Management (2008) *Radicalisation, Recruitment and the EU Counter-Radicalisation Strategy*. Brussels, European Commission.

Следните структурни или фактори на средата също могат да бъдат добавени към анализа³⁹:

- **Структурни причини:** демографски дисбаланси, глобализация, бърза модернизация, преходни общества, повишен индивидуализъм с неуседналост, раздробеност, относителна бедност, класова структура, липса на критичен дебат сред мюсюлманската общност относно ислямисткия тероризъм, сегрегация и паралелно общество.
- **Улесняващи (или ускоряващи) причини:** правят тероризма възможен и привлекателен (това включва мобилност, технологии, транспорт, публичност, оръжейна технология, слаб държавен контрол и т.н.).
- **Отключващи причини:** например политическа или лична криза, акт на жестокост, извършен от врага, или някакво друго събитие, което изисква отмъщение или действие; външната политика на Запада и отделни провокативни инциденти, митът за джихад, присъствието на харизматична личност или духовен съветник.

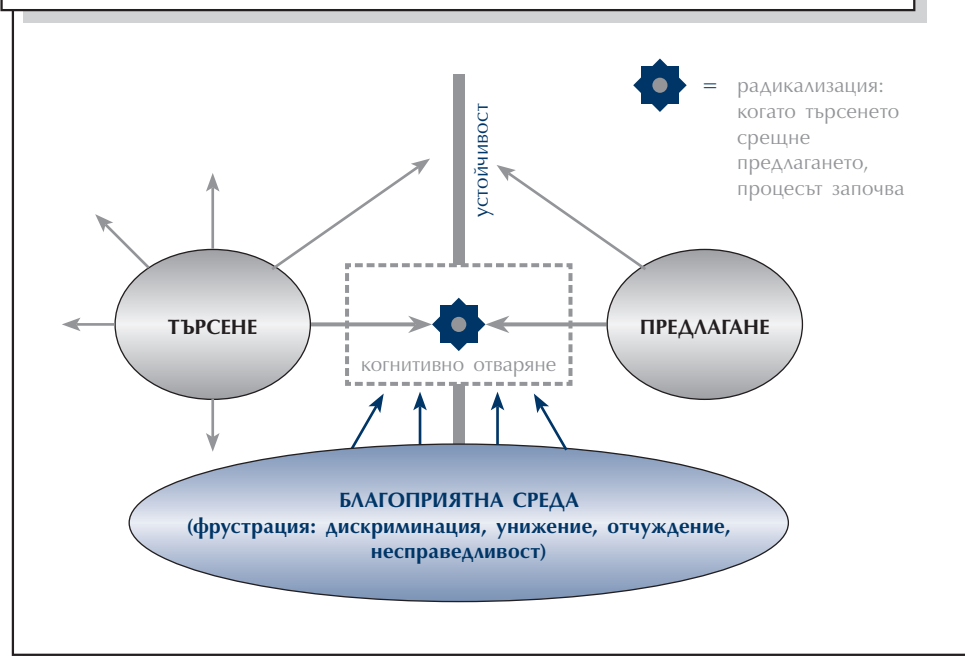
Холандската схема за „търсене и предлагане“, на която се основава подходът на община Амстердам за преодоляване на радикализацията, е опростен модел за разясняване на условията и процеса, при който възниква радикализацията⁴⁰. В същината му е идеята, че радикализацията може да възникне тогава, когато **търсенето съвпадне с предлагането** (което води до „**когнитивно отваряне**“), и когато е налична **благоприятна среда** и условия, които подпомагат и правят процеса възможен (виж Фигура 1). Търсенето се отнася до индивидуални мотиви и вътрешни фактори (като търсене на отговори за идентичността и принадлежността), докато предлагането е външното влияние и рекрутиране (интернет, медии, контакт с проповедници и екстремистки лидери). За да се случи сериозното свързване с екстремисткото послание е необходимо да има „когнитивно отваряне“. То представлява нарастваща възприемчивост и понижена устойчивост по отношение на възгледи, които преди са били считани за екстремни, в резултат на криза или други отключващи събития.

Съществуват и множество модели, целящи да обяснят **стъпките и фазите** на процеса на радикализация и прехода към насилие. Обикновено тези етапи включват преход от индивидуално търсене на алтернативни истини до генерално съгласие с екстремистки идеи и възгледи, ангажиране със съмишленици и групи, увеличаване на търпимостта към насилието като средство, през намерение да се предприемат действия във връзка с тези възгледи – и най-накрая действие. По време на този процес доминиращият политически ред, диалогът, компромисът и толерантността като средства за промяна биват отхвърлени. Вместо това насилието все по-често се възприема като подходящ метод за постигане на определени цели. Така в един момент радикализацията може (но не е задължително) да доведе до насилие и тероризъм. Този **процес обаче не е линеен и не е задължително**

³⁹ Based on: Bjørgo, T. (ed.) (2005) *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality, and Ways Forward*. London, Routledge; Precht, T. (2007) *Home grown terrorism and Islamist radicalization in Europe. From conversion to terrorism*. Danish Ministry of Justice.

⁴⁰ Mellis, C. (2007) 'Amsterdam and radicalization: the municipal approach,' In: The National Coordinator for Counterterrorism, *Radicalization in broader perspective*. Amsterdam, NCTb.

Фигура 1. Холандски модел за разбиране процеса на радикализация

Източник: Mellis, C. (2007) 'Amsterdam and radicalisation: the municipal approach.'

да бъде последователен. Някои примери за различни поетапни модели на тероризъм включват:

- **8-етапният процес на вербуване на Таарнби** описва стъпките от намерението към действието: 1) индивидуално отчуждение и маргинализиране; 2) духовно търсене; 3) процес на радикализация; 4) срещане и свързване със съмишленици; 5) постепенно изолиране и формиране на клетка; 6) приемане на насилието като легитимно политическо средство; 7) свързване с посветена фигура от джихадистката мрежа (a gatekeeper "in the know") и накрая 8) привеждане в готовност за действие⁴¹.
- **Моделът на Викторович „ал-Мухаджирун“** включва четири измерения на социалното влияние върху индивида към радикализация⁴²: 1) когнитивно отваряне – лицето става възприемчиво към нови идеи и светоглед; 2) религиозно търсене – лицето търси смисъл чрез религиозни идиоми; 3) синхронизиране на светогледа – публично представеният образ на дадена радикална група привлича интереса и започва да придобива смисъл за търсещия и 4) социализация – участие в дейности и обучение, които засилват процеса на индоктриниране, формиране на нови ценности, конструиране на идентичност.

⁴¹ Taarnby, M. (2005) *Recruitment of Islamist Terrorists in Europe: Trends and Perspectives*. Danish Ministry of Justice.

⁴² Wiktorowicz, Q. (2004) *Joining the Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam*. Department of International Studies, Rhodes College.

- **Моделът на Могадам** „стълба към тероризма“ включва приземен етаж и пет последващи етажа, като поведението при всеки следващ от тях се характеризира с определени психологически процеси (Фигура 2).

Фигура 2. Модел „стълба към тероризма“

Източник: Moghaddam, F. (2005) *The Staircase to Terrorism. A Psychological Exploration*. American Psychological Association, 60(2), 161-169.

2. ПРЕГЛЕД НА ИНСТРУМЕНТИТЕ И ПОДХОДИТЕ ЗА МОНИТОРИНГ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА В ЕС

Тази глава предлага преглед на прилаганите в страните – членки на ЕС механизми и инструменти за идентифициране на процесите и факторите за радикализация и за оценка на рисковете от радикализация, за идентифициране на уязвими лица и групи от хора, както и за анализ на тенденциите в екстремизма. Наличието на такива инструменти е важна предпоставка за разработване на адаптирани мерки и програми за превенция, противодействие на радикализация и дерадикализация. Настоящият преглед не е изчерпателен, а разглежда някои основни подходи в страни с богат опит в борбата с радикализацията. Някои от разглежданите инструменти са признати на равнище ЕС и внедрени в редица държави – членки на Съюза, като наръчниците за разпознаване на рискови признаци CoPPRA⁴³ и TerRA⁴⁴, разработени за нуждите на служителите на първа линия, както и методиката за Оценка на риска от насилствен екстремизъм (Violent Extremism Risk Assessment (VERA))⁴⁵, базирана на структурирана професионална преценка, които се използват предимно в местата за лишаване от свобода.

Общата тенденция в ЕС, САЩ и Канада е към разширяване фокуса на интервенциите отвъд непосредственото предотвратяване на терористични атаки, в посока внедряване на множество „меки“ политики с цел идентифициране и обръщане на процеса на радикализиране на по-ранен етап, което често предхожда използването на насилие. В много страни членки съществуват програми, насочени към общности и групи, които се считат за уязвими от гледна точка на радикализацията (напр. младежи, затворници и др.) или в които вече протичат такива процеси. Прилагат се индивидуално насочени програми и мерки, свързани с образование и повишаване на устойчивостта към екстремистки идеологии, менторство и позитивни религиозни инструкции. В страни като Обединеното кралство, Дания, Нидерландия и др. се извършва оценка на риска с цел определяне степента на уязвимост⁴⁶, като това често

⁴³ Проект за сътрудничество между полицията и гражданите на местно равнище и за превенция на радикализацията и тероризма (Community Policing and the Prevention of Radicalisation & Terrorism), <<http://www.coppra.eu/>>.

⁴⁴ Проект, свързан с тероризма и радикализацията (Terrorism & Radicalisation (TerRa) project), <<http://www.terra-net.eu/pages/cont.php?id=1&menu=2>>.

⁴⁵ Pressman, E. (2009) *Risk Assessment Decisions for Violent Political Extremism*. Ottawa, Public Safety Canada. <<http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/2009-02-rdv/index-en.aspx#Relevance>>. (посетен на 21 август 2016 г.).

⁴⁶ HM Government (2012) *Channel: Vulnerability Assessment Framework*. London, HM Government; Municipality of Amsterdam (2007) *Amsterdam against Radicalisation*. Amsterdam, Municipality of Amsterdam.

Verhagen, A., Reitsma, M. and Spee, I. (2010) *Radix.Vroegtijdigesignalering van radicalisering*. Utrecht, KPC Groep/APS.

е тясно обвързано с механизми за пренасочване към подходящи социални, образователни, психологически или други услуги, предоставяни от държавни агенции или неправителствени организации с ясно дефинирани функции и отговорности. Професионалистите на първа линия като полицаи, социални и здравни работници, учители, психолози, затворнически персонал, представители на гражданското общество и общността са обучени да използват рискови индикатори за откриване и оценка на потенциални признаци и видими индикатори за радикализация или за разпознаване на уязвимост на лица в общностите, в които работят⁴⁷.

Една от основните трудности е свързана и с разграничението между мониторинга на насилствено/криминално поведение – което е в правомощията на полицията и правоприлагащите органи, и процесите на радикализация, които могат да доведат до такова насилие, но все още не са. Разбирането на процесите и факторите, водещи до насилие, е от съществено значение за разработването на конкретни програми за превенция, а те следва да ангажират по-широк кръг от държавни и недържавни субекти.

2.1. ВИДОВЕ ИНСТРУМЕНТИ

Диагностичните инструменти в по-широк смисъл са инструменти за генериране на данни и техния последващ анализ с цел подпомагане на вземането на решения. Оценката и операционализирането им по начин, подпомагащ процеса на вземане на решения, е важен етап в разработването на основани на доказателства политики и стратегии, или практически интервенции на тактическо и оперативно ниво.

Тук е представен широк набор от диагностични инструменти, обхващащи различни методологии или подходи за оценка и мониторинг на степените на радикализация. Те се използват от националните органи за сигурност и/или разузнаване и други заинтересовани страни, участващи в предотвратяването и борбата с радикализацията, като местни власти, социални работници, научната общност, НПО и др.

Инструментите за диагностициране и мониторинг в областта на радикализацията най-общо могат да бъдат разграничени според целите на политиките и интервенциите, които обслужват, както и крайните потребители и нива на вземане на решения, за които са предназначени:

- **Цели на политиките:** във връзка с радикализацията могат да се разграничат три обособени, но често припокриващи се и взаимно свързани цели на политиките – антирадикализация (предотвратяване настъпването на радикализация сред общото население), контрарадикализация (пресичане или ограничаване на радикализацията сред уязвимите и

⁴⁷ Вж. също Pliner, J. (2013) *Observable Indicators of Possible Radicalization*. FP-7 SAFIRE Project. <<http://www.safire-project-results.eu/documents/focus/8.pdf>>; Community Policing Preventing Radicalisation & Terrorism CoPPRa (2013) *Manual for Trainers*.

тези, които вече са започнали да се радикализират) и дерадикализация („обръщане“ процеса на радикализация)⁴⁸. Те отговарят на четиристепенния модел на радикализация и целеви групи, показани във Фигура 3. В съответствие с целите, диагностичните инструменти могат да подкрепят и насочват към **вземане на стратегически решения**⁴⁹ (например изготвяне на карта на общата картина на рисковете и заплахите и на макросредата, благоприятстваща радикализацията, оценка на тенденциите в процесите на радикализиране и екстремистка дейност) или **оперативно и тактическо планиране** (идентифициране и мониториране на конкретни общности и групи в риск; набелязване на лица в сериозен риск от радикализация, лица, които вече са се радикализирали или такива, склонни към насилие).

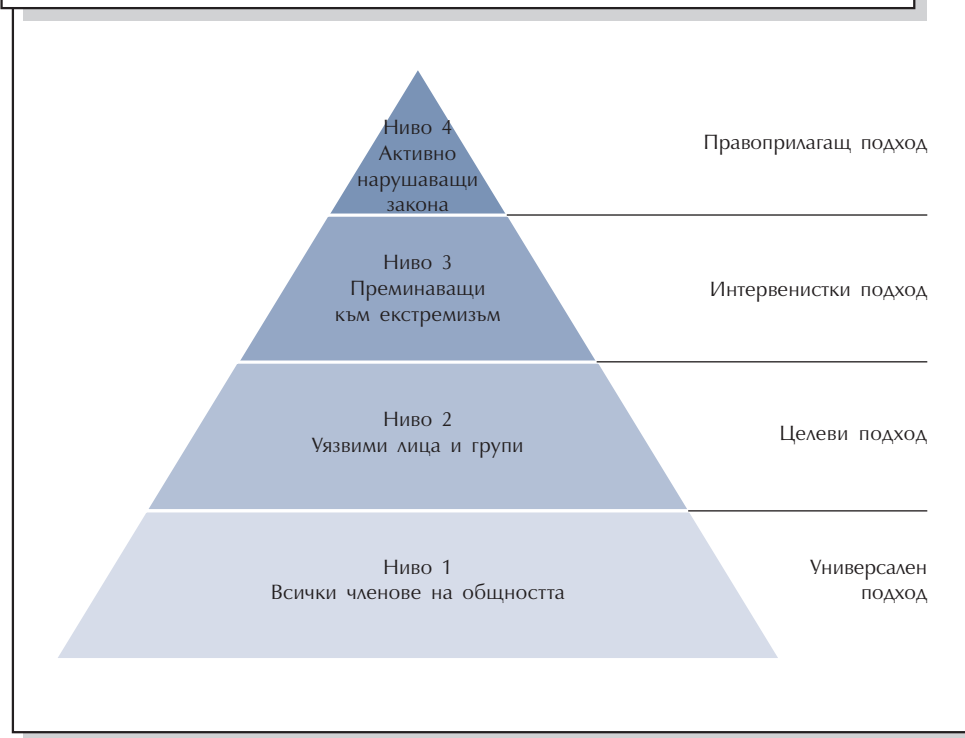
- **Индивидуален, групов и обществен подход на оценката:** в зависимост от целите на политиките, анализирания информация, единиците и нивото на анализ се различават съществено. Антирадикализацията и превенцията предполагат най-вече широкообхватни политики⁵⁰, засягащи цялото или големи части от населението (макрониво), често свързани с общи цели за развитие, насочени към предотвратяване появата или ограничаване развитието на начална радикализация. Поцеленасочени мерки и интервенции за противодействие на радикализацията могат да бъдат разработени за конкретни групи и лица (фокус върху мезо- и индивидуалното ниво), идентифицирани като намиращи се в сериозен риск от преминаване към насилствен екстремизъм. Дерадикализацията, която се занимава с вече радикализирани лица и по-рядко с групи, е интервенция в голяма степен, насочена към индивидуалното равнище. Информационните източници за такива оценки се различават в зависимост от единиците за анализ и могат да варират от съвкупни статистически данни за престъпно поведение, данни от социологически проучвания за макросредата, до разузнавателна информация и сигнали за случаи на индивидуално рисково поведение.
- **Отговорни институции:** По принцип събирането и оценяването на информация и данни за рисковете от радикализация се приема ос-

⁴⁸ Clutterbuck, L. (2015) 'Deradicalization Programs and Counterterrorism: A Perspective on the Challenges and Benefits,' In: *Understanding Deradicalization: Pathways to Enhance Transatlantic Common Perceptions and Practices*, Middle East Institute. <<http://www.mei.edu/sites/default/files/Clutterbuck.pdf>>.

⁴⁹ За повече подробности вж. Marret, J. L. (2013) *From Radicalisation Analysis to Deradicalisation: Policy and Field Recommendations*. 7th Framework Programme SAFIRE Project, Scientific Approach to Formulate Indicators & Responses to Radicalisation. <<http://www.safire-project-results.eu/documents/deliverables/6-from-radicalisation-analysis-to-deradicalisation-policy-and-field-recommendations.pdf>>.

⁵⁰ Редица страни – членки на ЕС са се сблъскали с проблеми, произтичащи от широкообхватните политики за противодействие на радикализацията, след което са преминали към стесняване на фокуса на усилията си в тази област. Терминът „противодействие на радикализацията“ сега се отнася до инициативи, насочени по-конкретно към мезо- и индивидуалното ниво. Независимо от това, общественото ниво остава важно, тъй като анализът на макротенденциите е от решаващо значение за идентифицирането на групи и лица в риск, а оттам и за разработване на подходящи целеви инициативи в рамките на политики, като инструментите, използвани на всичките три нива, рядко са свързани.

Фигура 3. Пирамидата PREVENT на Обединеното кралство

Източник: ACPO Prevent strategy and delivery plan. В: Audit Commission (2008) Preventing Violent Extremism: Learning and Development Exercise. Report to the Home Office and Communities and Local Government, p. 12.

новно като задача на разузнавателните служби и правораздаването. Някои държави (напр. Швеция, Германия, Нидерландия и др.) имат специализирани звена в рамките на тези институции, които са натоварени с мониторинг и анализ на тенденциите и рисковете от радикализация, генериращи доказателствена база, необходима за вземане на стратегически решения за разработването и целите на интервенциите. Мониторингът на рисковите фактори за целите на превенцията изисква обаче участието на други заинтересовани страни като полицията, социалните служби, здравеопазването, училищната система, пенитенциарната система, данъчните власти, частните фирми и др. В зависимост от целта на политиката, мониторингът на рисковете, тенденциите и проявите може да бъде извършен първоначално от служителите на първа линия или на по-високо ниво в институциите (напр. от анализатори и експерти).

В следващия раздел са посочени конкретни примери за такива инструменти, с фокус върху тези, които се използват в практиката⁵¹. Особен акцент се поставя върху тези инструменти за мониторинг, които могат да

⁵¹ Следва да се отбележи, че макар термините „риск“, „уязвимост“ и „заплаха“ да се бъркат често и използват като взаимозаменяеми в практиката, те не са синоними. Във връзка с

подпомогнат формулирането на стратегически политики посредством ситуационни оценки на хоризонтални тенденции, както и планирането на превенцията на местно ниво посредством оценка на индивидуалната уязвимост.

2.1.1. Оценка на хоризонталните заплахи и тенденции на макрониво

Първата категория инструменти, представена тук, е свързана с мониторинг и оценка на тенденциите и рисковете на макрониво, а именно хоризонтални заплахи и тенденции в екстремистката дейност, действащи екстремистки групи, участници в насилие с екстремистки мотиви. Втората категория е свързана със социологически проучвания, изследващи по-широкообхватни социални тенденции и процеси като недоволство, поляризация, напрежения и равнища на доверие, както и склонност към активизъм и радикализъм сред общото население. Те спомагат за оценка степента на проникване на радикални идеи в обществото или на тенденциите в развитието на факторите и условията, които може да изиграят роля в радикализацията.

Национални оценки на заплахите

Много европейски държави извършват оценки на заплахите от тероризъм и екстремизъм и ситуационни анализи, резултатите от които са прогнозни за нивата на заплахата (често публично огласявани), и съдържат информация за разпространението, естеството и тенденциите в екстремистката и терористична дейност (които не винаги могат да бъдат публично оповестявани). Такива ситуационни доклади представляват интерес за политиците, специалистите от правоприлагащите органи и разузнаването, но и за други държавни и недържавни органи, както и за практикуващи експерти, академичната общност, гражданското общество, медиите и широката общественост. Те могат да са част от цялостна оценка на заплахите за сигурността или самостоятелни годишни доклади. Макар че наблюдението на тези тенденции е сред основните задачи на националните агенции за разузнаване и сигурност, не винаги наличната информация се трансформира в аналитични и стратегически продукти, използвани отвъд тактическите и оперативни цели на тези агенции за формиране на правителствени стратегии и политически мерки с по-широк обхват и за определяне на приоритетите за противодействие на радикализа-

противодействието на тероризма се прави следното разграничение (вж. също Willis, H. et al. (2005) *Estimating Terrorism Risk*. Santa Monica (CA), RAND Corporation): заплахата е външна за обекта, който се нуждае от защита и може да се дефинира като „всеки сигнал, обстоятелство или събитие с потенциал да предизвика загуба или щета на актив или население“ (Cox, L. A. (2009) *Risk Analysis of Complex and Uncertain Systems*. Springer, p. 352), докато уязвимостта е вътрешна, показваща степента, до която обектът може да устои на заплахата. Рискът е функция на заплахата и уязвимостта. Последниците също често се вземат предвид при разработването на различни сценарии за риск. По отношение на дискутираните тук инструменти обаче пълният преглед на дефинитивния и методологически подход остава извън обхвата на тази публикация. Доколкото в нея е направено разграничение, за да се избегне терминологично объркване, инструментите тук са представени с техните оригинални имена и не винаги са използвани същите дефиниции и методологически подход.

цията и тероризма чрез представяне на ситуационна картина на тенденциите и свързаните с тях заплахи.

По-изчерпателни анализи на хоризонталните тенденции и заплахи се изготвят ежегодно от специализираните разузнавателни и правоприлагащи органи, в които се предоставят статистически данни и анализ на обхвата на екстремисткото насилие и извършените през изминалата година престъпления. В тях често се разчита на широк набор от данни и източници на информация като националната статистика, медийни публикации, научни изследвания, проучвания и др. Такива доклади често съдържат информация за ситуацията относно екстремистките групи и тенденциите към радикализация.

Съществуват различни подходи при изготвянето на стратегически анализи в зависимост от това дали са ретроспективни (доклади за минали събития и предприетите от властите действия), ситуационни (преглед и равностметка на обхвата и мащаба на настоящите заплахи), прогнозни (насочени са към прогнозиране на бъдещи заплахи и сценарии), или са съчетание от всички елементи.

Публикуваната от Норвежката полицейска служба за сигурност (*Norwegian Police Security Service*) **годишна оценка на заплахите (Annual Threat Assessment)** съдържа информация за тенденциите и рисковете, породени от ислямисти, крайнодесни и крайнолеви радикали в страната⁵². Чешкият **доклад за екстремизма (Czech Extremism Report)**, публикуван редовно от 1999 г. досега и германският **доклад за защитата на Конституцията (Verfassungsschutzbericht)**⁵³, който пък се публикува от 1968 г., са други примери за картографиране на екстремистките групи и тенденции, главно от ретроспективно и ситуационно естество. Тримесечната **оценка на терористичните заплахи в Нидерландия (Terrorist Threat Assessment Netherlands)** се публикува от 2005 г. Някои страни извършват систематично картографиране на развитието в международен план, които оказват влияние върху националната им сигурност – такъв пример е годишната оценка на Датската служба за отбранително разузнаване (*Danish Defence Intelligence Service*) за рисковете пред разузнаването⁵⁴.

Ситуационните оценки и оценките на заплахите се извършват обикновено от полицейските и/или разузнавателните служби. Обединеното кралство и Белгия са пример за по-широкото участие на институциите в извършването на тези анализи. В Белгия през 2006 г. е създадено Координирано звено за оценка на заплахите (*Coordinated Unit for Threat Assessment, CUTA*). За да се осигури цялостна картина на риска от радикализацията и тероризма за белгийското общество, в звеното участват представители на редица институции – Службата за държавна сигурност, Службата за военно раз-

⁵² Norwegian Police Security Service (2014) Annual Threat Assessment 2014.

⁵³ Bundesministerium des Inneren (2015) Verfassungsschutzbericht 2014. Berlin: Bundesminister des Innern.

⁵⁴ Danish Defence Intelligence Services (2015) Intelligence Risk Assessment 2015. An assessment of developments abroad impacting on Danish security.

узнаване, Обединената полицейска служба, Федералната публична служба „Вътрешни работи“, Федералната публична служба „Външни работи“, Федералната публична служба „Мобилност и транспорт“ и Федералната публична служба „Финанси“. Координираното звено за оценка на заплахите участва в изготвянето на раздела за тероризъм, екстремизъм и радикализъм на изготвяната от Националната полиция „Картина на сигурността“ (*National Police Security Image*), която пък е в основата на Националния план за сигурност.

Примери за добре разработени инструменти за ситуационни анализи са германският Доклад за защитата на Конституцията (*Verfassungschutzbericht*) и чешкият годишен доклад за екстремизма⁵⁵. Германският доклад надхвърля описанието на ситуационните развития и включва също оценка на значението им, както и анализ на заплахите и рисковете, свързани с наблюдаваните явления. Германският *Verfassungschutzbericht* несъмнено е най-изчерпателният годишен доклад от гледна точка на обхвата и дълбочината на представените данни и анализи, в това число:

- Преглед на естеството и размера на политически и религиозно мотивираната престъпност, актовете на екстремизъм и тенденциите във времето.
- Анализ на основните тенденции и развития, свързани с крайнодесния и крайнолевия екстремизъм, ислямизма и ислямския тероризъм, салафитската сцена и чуждите националистически движения. Анализирани показатели включват както базата от поддръжници и симпатизанти на екстремистката сцена, така и използването на насилие и подбуди.
- Анализ на основните актьори: екстремистки групи, организации, движения и политически партии (членове, идеология и подбуди, пропаганда, вербуване и фактори за радикализация, цели, притежание на оръжия, мобилизация и вероятност за заплахата).
- Международни конфликти и вътрешните им последици.
- Анализ на основните репресивни и превантивни мерки.

Тези данни се предоставят основно от разузнавателните агенции, но и от правоприлагащите органи и други правителствени ведомства (най-вече министерствата на отбраната и на външните работи), органите на съдебната власт, академичната общност и изследователи. Данните от открити източници (медиите, интернет, проучвания на общественото мнение) и от научни изследвания също могат да служат за допълване на ситуационния анализ. Съпоставянето на тези данни позволява да се сглоби по-пълна картина за разпространението и естеството на свързаните с насилие радикални действия и участниците в тях.

В допълнение към подробния преглед и ситуационен анализ на хоризонталните тенденции по последователни показатели, такива доклади могат да съдържат още два аспекта с конкретна добавена стойност за отговорните

⁵⁵ Ministry of Interior of the Czech Republic (2016) Documents on the Fight against Extremism <<http://www.mvcr.cz/mvcren/article/documents-on-the-fight-against-extremism.aspx>>.

политически фактори и за оперативното планиране: оценка на заплахите и прогнози (изпреварващ анализ на разузнавателна информация, *estimative intelligence analysis*). В идеалния случай такъв доклад за ситуационна оценка трябва да съдържа като неразделна част и **оценка на заплахите от намеренията и възможностите** на екстремистките актьори/групи за причиняване на вреди или за свързаните с тях непосредствени заплахи.

Методологиите за оценка на заплахите от екстремизма и тероризма в някои случаи са сходни със стандартната методология за оценка на заплахите от организираната престъпност и са фокусирани върху възможностите и намеренията на актьорите за причиняване на вреди. Национални служби като британската Национална агенция за борба с престъпността (*National Crime Agency, NCA*) използват неклаифицирани годишни оценки на заплахите от организираната престъпност за повишаване на обществената информираност и версии за ограничено разпространение с чувствителна оперативна информация, които се използват за определяне на приоритетите на правоприлагащите органи за борба с тежката организирана престъпност и за други съответни инициативи като промени в законовата и подзаконовата нормативна уредба или в политиките⁵⁶. Съществуват подобни доклади и за вътрешните и външни заплахи от екстремизма и тероризма. **Докладът на Европол за състоянието и тенденциите на тероризма (TE-SAT)**⁵⁷ например представя преглед на терористичните нападения, задържаните заподозрени, постановените осъдителни присъди и наложените наказания, насилствени-те екстремистки действия, свързани с религиозно вдъхновен тероризъм, етнонационализъм и сепаратизъм, десен, лъв и анархистки тероризъм, и тероризъм в името на отделни каузи (като защита правата на животните, „екотероризъм“ и др.) в ЕС.

Друг пример от САЩ е **оценката на заплахите от тероризъм в щата Вирджиния**⁵⁸, която съдържа конкретен анализ на „наличието на екстремисти, данни за тенденции, свързани с тероризма и изобилието от потенциални цели“. Правят се също анализ на потенциалните заплахи от екстремистки и терористични групи и прогнози за възможностите им да осъществяват нападения, ниво на влияние, набиране на средства и престъпна дейност.

Кралската канадска конна полиция е разработила аналитичен метод за **определяне на оперативните приоритети**, познат като SLEIPNIR⁵⁹. Използва се за подреждане по важност както на организираните престъпни групи, така и на терористични групи, от гледна точка на относителните им възможности, ограничения и слабости. Като компонент на стратегическите разузнавателни оценки, инструментът има за цел формулиране на препоръки към висшите служители относно стратегическите приоритети в правоприлагането и криминалното разузнаване.

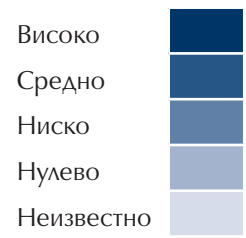
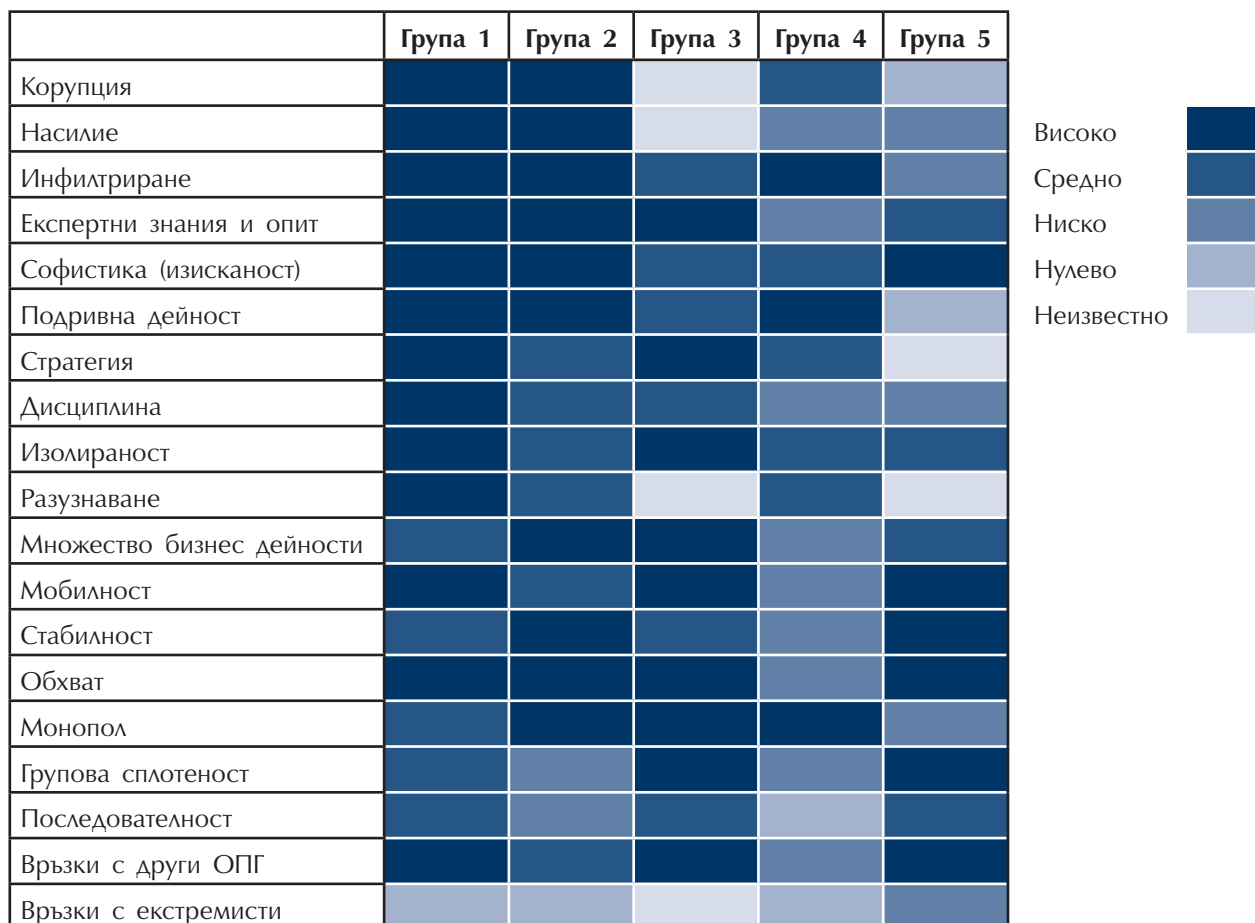
⁵⁶ Ratcliffe, A. (2008) *Intelligence-led Policing*. Oregon: Willian.

⁵⁷ Europol (2015) *European Union Terrorism Situation and Trends Report 2015*. Europol.

⁵⁸ Commonwealth of Virginia Department of State Police Virginia Fusion Center (2009) *2009 Virginia Terrorism Threat Assessment*. Virginia: Department of State Police Virginia Fusion Center.

⁵⁹ Strang, S. (2005) *Project SLEIPNIR: An Analytical Technique for Operational Priority Setting*. Ontario: Royal Canadian Mounted Police.

Фигура 4. Оценка на възможностите, ограниченията и уязвимостите на престъпни групи

Източник: Проект SLEIPNIR: Аналитичен метод за определяне на оперативните приоритети.

Проучвания на нагласите

Социологическите проучвания за оценка и наблюдение на нагласи и убеждения, недоволства, социална поляризация, социални напрежения, равнище на социално и институционално доверие, готовност за активизъм и радикализиране сред населението, могат да бъдат ценни инструменти, допълващи оценката на тенденциите към радикализация и допринасящите за това фактори в цялото общество (макрониво) или в определени региони и населени места. Макар да са неподходящи за идентифицирането на лица в риск от радикализация, тези данни могат да подпомогнат анализа на равнище общество на факторите и нагласите, които имат потенциална роля в процесите на радикализация, и да са от полза за изготвяните от правителствата ситуационни доклади и оценки на заплахите. Проучванията могат да дадат ценна информация както за нивото, така и за тенденциите на проникване на радикални

идеи в обществото, за потенциалната подкрепа на радикализма или други структурни и ситуационни фактори, които въздействат върху процесите на радикализация.

Примери от Обединеното кралство в тази посока са изследването сред гражданите „Нагласи спрямо насилствения екстремизъм“ (**Citizenship Survey: Attitudes towards Violent Extremism**) и онлайн изследването за разбиране на радикализацията сред младежите (**Youth Online Understanding Radicalisation Survey – YOURS**), проведени съответно през 2011 и 2015 г. Първото си поставя за цел да оцени до каква степен хората отхвърлят използването на насилие и какви са факторите за това. Младежкото онлайн изследване, проведено от Националния щаб за борба с тероризма (National Counter Terrorism Policing Headquarters), се насочва към младите хора и техните възгледи по въпросите на радикализацията и пътуванията до зони на конфликт.

Германското изследване **“Mitte” – Studies** за крайнодесни нагласи и авторитарни ориентации, провеждано от Лайпцигския университет, проучва крайнодесните нагласи на всеки две години от 2002 г. насам, използвайки Лайпцигската скала за крайнодесни екстремистки нагласи⁶⁰. Този инструмент за редовен мониторинг дава възможност за анализ във времето и допринася за разбиране на причините и факторите за радикализиране в крайнодесен екстремизъм.

Друг пример е Чехия, където през 2010 г. Министерството на вътрешните работи възлага **изследване на нагласите на обществеността към крайнодесния екстремизъм, расистки и ксенофобски идеи**⁶¹ в контекста на интегрирането на малцинства и чужденци. Проучването включва представително изследване сред населението, дълбочинни интервюта с експерти, фокус групи, анализ на екстремистки уебсайтове и анализ на медии. Констатациите са коментирани в годишния Ситуационен доклад за екстремизъм и допълват оценката за степента на проникване и подкрепа на радикални идеи в обществото, рискови групи и населени места, профил на екстремистки групи и техните дейности.

В Нидерландия Централното статистическо бюро, заедно с Министерството на сигурността и правосъдието, от 2008 г. провежда изследването **Монитор на сигурността** (Veiligheidsmonitor)⁶². То се извършва от общините и проучва явления на равнище квартал. Мониторът на сигурността включва и инструмент, разработен от Института Verwey-Jonker, за измерване на поля-

⁶⁰ Decker, O., Kiess, J. and Braehler, E. (eds) (2014) *Die stabilisierte Mitte. Rechtsextreme Einstellung in Deutschland 2014*. Kompetenzzentrum für Rechtsextremismus- und Demokratieforschung der Universität Leipzig (KReDoi. G.), Universität Leipzig. <http://research.uni-leipzig.de/kredo/Mitte_Leipzig_Internet.pdf>;

Decker, O., Kiess, J. and Braehler, E. (eds) (2016) *Die enthemmte Mitte. Autoritäre und rechtsextreme Einstellung in Deutschland 2016*. Giessen, Psychosozialverlag.

⁶¹ Ministry of Interior of the Czech Republic (2010) *The Issue of Extremism in the Czech Republic in 2010*. <<http://www.mvcr.cz/mvcren/article/documents-on-the-fight-against-extremism.aspx>>.

⁶² <<http://www.veiligheidsmonitor.nl/>>.

ризацията и доверието в кварталните общности. Изследването е замислено като инструмент за редовен мониторинг и ранно предупреждение с оглед идентифициране на напрежения, конфликтен потенциал и рискови фактори в кварталите. Включва следните групи показатели:

- въпроси как различните групи от хора живеят заедно (сигнализиране);
- въпроси, свързани с причините за напрежения между групи от хора в квартала (рискови фактори);
- въпроси, свързани с политики (които предстои да бъдат приети) (защитни фактори);
- въпроси за индивидуални характеристики.

Пример за изследване на локално равнище е **Амстердамският граждански монитор** (AmsterdamseBurgermonitor)⁶³, който е част от подхода на град Амстердам за преодоляване на радикализацията. Изследването оценява наличието на солидарност в обществото и между различните етнически групи, познаване и участие в (местната) политика, усещане за влияние върху политическите процеси, нагласи към демокрация, преживявания, свързани с дискриминация и др.

В рамките на научните изследвания са разработени редица психометрични скали, които измерват намерения и нагласи в обществото, включително свързани с готовността за активизъм и участие в насилствени политически действия. В **скалите за намерение за активизъм и радикализъм**, готовността за законно ненасилствено политическо действие и готовността за участие в насилствени, незаконни действия се оценяват чрез осем твърдения с оглед принадлежността към различни групи (държава, етнос, семейство и др.)⁶⁴. Друг показателен пример е **Скалата за религиозен фундаментализъм**⁶⁵, разработена през 1992 г. и актуализирана през 2004 г. с 12 твърдения, измерващи религиозния фундаментализъм. Тя се прилага върху произволни извадки и се използва главно с научна цел, а не за регулярен мониторинг.

2.1.2. Оценка на риск и уязвимост към радикализация на индивидуално ниво

Методологии за оценка на риска

В различните държави се използват различни методологии за оценка на риска с цел идентифициране на уязвими лица или оценка на вероятността от извършване на насилие от тези, които вече са поели по пътя на екстремизма. Те се фокусират върху идентифицирането и оценяването на фактори

⁶³ Gemeente Amsterdam (2014) *Amsterdamse Burgermonitor 2013*. Bureau Onderzoek en Statistiek. <https://www.ois.amsterdam.nl/nieuws/download/1262/2014_amsterdamse_burgermonitor_2013.pdf>.

⁶⁴ Moskalenko, S. and Mccauley, C. (2009) 'Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism,' *Terrorism and Political Violence*, 21(2), 239-260.

⁶⁵ Altemeyer, B. and Hunsberger, B. (2004) 'A Revised Religious Fundamentalism Scale: The short and sweet of It,' *International Journal for the Psychology of Religion*, 14, 47-54.

и показатели на индивидуално ниво, въпреки че отчитат и средата, в която индивидуалният процес се развива. Методологиите за оценка на риска се основават на идеята, че той е контекстуален и динамичен и е свързан със средата, в която лицето се намира, а идеологията, семейството, социалното обкръжение и общността са важни аспекти от тази среда⁶⁶. Следователно показателите за риск включват контекстуални фактори, например политически възгледи, религиозни догми, идеологически доктрини, реакции на геополитически фактори, както и психологически, социални и други свързани със средата фактори.

Тези инструменти обикновено са насочени и/или използвани от служители на първа линия (включително полицаи, служители в пенитенциарните заведения, учители, социални и здравни работници и т.н.) или обучени професионалисти (криминолози, психолози и т.н.) в зависимост от целта на оценката. Главният модел, на който се основават много от инструментите, е **Структурирана професионална преценка** (СПП)⁶⁷. СПП е разработена в следствие нуждата по систематичен начин да се оцени рискът от насилие сред лицата в пенитенциарните или психиатрични заведения⁶⁸. СПП се използва най-вече във връзка с криминално проявени лица и затворници за целите на наказателното правосъдие, възможностите за пробация и реабилитация⁶⁹. Подходът, разработен да оценява склонността към насилие в по-общ смисъл, е бил адаптиран към риска от насилствения екстремизъм.

Инструментите са различават в зависимост от това, дали използват показатели за идентифициране на уязвими лица сред **населението като цяло** на базата на ранни поведенчески признаци на радикализация, или показатели за оценка на вероятността от насилие, настъпващо във връзка с **високорискови целеви групи**, на базата на по-сложни комбинации от фактори (лица и групи, които вече са извършили екстремистки деяния и са задържани).

Протоколи за оценка на риска от насилствен екстремизъм

Съществуват редица инструменти за оценки на риска от насилие, които се прилагат във връзка с определени високорискови целеви групи като вече обвинени в (или осъдени за) екстремизъм и терористични престъпления, а именно – най-горното ниво на пирамидата на радикализация. Тя включва структурирани въпросници и скали за оценка на риска от

⁶⁶ Pressman, E. (2009) *Risk Assessment Decisions for Violent Political Extremism*. Ottawa, Public Safety Canada. <<http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/2009-02-rdv/index-en.aspx#Relevance>>.

⁶⁷ Webster, C., Haque, Q., Hucker, S. (eds) (2013) *Violence Risk-Assessment and Management: Advances Through Structured Professional Judgement and Sequential Redirections*, Second Edition. Wiley.

⁶⁸ Методиките, използвани в наказателноправната система за определяне на риска от насилие от страна на лица, включват клинични подходи, използващи неструктурирана клинична преценка, актюерски подходи, както и структурирана професионална преценка. Ние се спираме върху подхода СПП, тъй като той се оказва най-подходящ за прилагане при оценка на риска, свързан с насилствен екстремизъм. Вж. Също Pressman (2009), с. 16.

⁶⁹ Dean, G. (2014) *Neurocognitive Risk Assessment for the Early Detection of Violent Extremists*. Springer. p. 3.

насилие, които най-често се прилагат в местата за лишаване от свобода или в контекста на дерадикализация или програми за социална реинтеграция. Целта на такива методи за скрининг е двойка: 1) да се оцени риска от рецидивизъм и вероятността от насилие сред осъдените екстремисти или терористи, както и сред такива, които излежават присъда за други престъпления (несвързани с екстремизъм и тероризъм); 2) да се определят подходящи интервенции за ограничаване на риска (решения в подкрепа на освобождаване, възможности за лечение, мерки за реабилитация, реинтеграция и дерадикализация). Два известни примера за такива инструменти са канадската **Violent Extremism Risk Assessment VERA** и актуализираният ѝ вариант **VERA 2** (Оценка на риска от насилствен екстремизъм), както и британският инструмент **Extremism Risk Guidelines ERG 22+** (Насоки за риск от екстремизъм), използвани не само в Европа и верифицирани чрез обратна връзка от професионалисти.

Двете рамки – VERA и ERG 22+ използват подхода на СПП и целят да оценят намерението и способността на дадено лице да планира, участва или извърши терористичен акт, като се отчитат както уязвимостите, така и защитните фактори⁷⁰. Те включват четирите основни категории риск от тероризъм, изведени от Джон Монахан – **идеологии, принадлежност/връзки, недоволства и морални емоции**⁷¹. Инструментът VERA се състои от определен набор от рискови фактори, за които се смята, че могат да увеличат вероятността от бъдещ тероризъм и склонността на дадено лице да участва в политическо насилие⁷². Разработен е от Илейн Пресман и е въведен през 2009 г. като консултативен инструмент чрез Службата за обществена безопасност в Канада. Две ревизирани версии (VERA 2 и VERA + REM) бяха публикувани през 2010 и 2015 г. въз основа на обратната информация от служители в пенитенциарните заведения, криминални психолози, психиатри и правоприлагащи органи⁷³. Информация е получена и от експерти и професионалисти от Канада, САЩ, Австрия, Обединеното кралство и др. Тя включва 31 индикатора от 5 категории, които са изброени по-долу⁷⁴.

Всеки индикатор се класифицира според нивото на риск (нисък, среден, висок) въз основа на преглед на доказателства, използвани в разузнавателни, съдебни, правоприлагащи, пенитенциарни и други доклади и досиета за съответното лице, като резултатите се обединяват, за да се получи и прогнозира вероятността от извършване на насилие. Прекият достъп до обекта на оценка следователно не е от съществено значение. Най-новата версия на инструмента VERA + REM добавя три елемента на ангажираност/мотивация и се използва широко в затворите в други държави, включително Обединеното кралство, Нидерландия, Германия, Швейцария и Белгия⁷⁵.

⁷⁰ Pressman, E. and Flockton, J. (2010) 'Calibrating risk for violent political extremists and terrorists: the VERA 2 structured assessment,' *The British Journal of Forensic Practice*, 14(4), 237-251.

⁷¹ Monahan, J. (2012) 'The individual risk assessment of terrorism,' *Psychology, Public Policy and Law*, 18, 167-205.

⁷² Dean, G. (2014) *Neurocognitive Risk Assessment for the Early Detection of Violent Extremists*. Springer.

⁷³ Pressman, E. and Flockton, J. (2010).

⁷⁴ Pressman, E. and Flockton, J. (2010).

⁷⁵ Пак там.

Фигура 5. Оценка на риска от насилствен екстремизъм – индикатори (VERA-2)

Вярвания и нагласи	Контекст и намерение	История и способност	Ангажираност и мотивация	Защитни елементи
<ul style="list-style-type: none"> • Отдаденост на идеология • Жертва на несправедливости, недоволство • Дехуманизация на идентифицирани цели/мишени • Отхвърляне на демократичното общество и ценности • Чувства на омраза, дискриминация, отчуждение • Враждебност към национална колективна идентичност • Липса на емпатия извън собствената група 	<ul style="list-style-type: none"> • Търсене и употреба на материали за насилствен екстремизъм • Идентифициране на цел/мишена в отговор на възприета несправедливост • Контакти с насилствени екстремисти • Гняв и изразено намерение за насилие • Желание да умре за кауза и мъченичество • Намерение да планира насилствени действия • Податливост на влияние, авторитет, индоктриниране 	<ul style="list-style-type: none"> • Ранно излагане на пронасилствена войнствена идеология • Обкръжение, ангажирано в насилствени действия – семейство, приятели • Предишна криминална история на насилие • Тактическо, паравоенно обучение и обучение за експлозивни • Идеологическо обучение в екстремизъм 	<ul style="list-style-type: none"> • Възхвала на насилствени действия • Воден от криминален опортюнизъм • Преданост към група/групова идеология • Воден от морален императив/превъзходство • Воден от въодушевление, приключение 	<ul style="list-style-type: none"> • По-гъвкава реинтерпретация на идеология • Отхвърляне на насилие за постигане на цели • Промяна на представата за врага • Участие в ненасилствени, дерадикализиращи програми и програми, насочени към извършители • Общностна подкрепа за ненасилие • Семейна подкрепа за ненасилие

Източник: Авторите на доклада, на базата на Pressman and Flockton (2012).

Индикаторите ERG 22+ са разработени от Националната служба за управление на нарушителите в Обединеното кралство (UK National Offender Management Service) посредством първично проучване на престъпници екстремисти и се използват понастоящем от органите в системата за изпълнение на наказанията. Съществува кратка версия на ERG 22+, която се използва за сканиране на риска, свързан със затворници, излежавачи присъди за други престъпления, за които има вероятност от радикализация (**Extremism Risk Screen**)⁷⁶.

Друга концептуална рамка на СПП за оценка на **групово насилие**, позната като **многостепенно ръководство (multi-level guidance)**⁷⁷, се опитва да обхване рисковите индикатори на индивидуално, мезо- и макрониво. Инструментът е

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ Cook, A. (2014) *Risk Assessment and Management of Group-Based Violence*. PhD Thesis, Simon Fraser University.

извлечен след обстоен преглед на литературата и е приложим за широк спектър групови прояви на насилие, включително банди, организирана престъпност и секти⁷⁸. Инструментът се състои от общо 20 фактора, групирани в четири клъстера – индивидуални, индивидуално-групови, групови и групово-обществени⁷⁹. Сред факторите са агресивно поведение, виктимизация, психични проблеми, групова идентичност, норми, отдаденост, кохезия и лидерство.

Особеното при тези инструменти е, че трябва да се прилагат от професионалисти, обучени в извършването на подобен тип оценки, които да имат знания за тероризма и насилствения екстремизъм. Процесът предполага затворена среда, в която целевата (рисквата) група е предварително определена на базата на нейното предишно поведение. По-нататък са представени някои инструменти за ранно предупреждение, които се прилагат в по-широк обществен контекст от служители на първа линия и се използват за идентифициране на уязвими лица и лица в риск с оглед вземането на превантивни мерки.

Инструменти за ранно предупреждение за служители на първа линия

Правителствата в ЕС и извън него са осъзнали, че предпазването на хората и отклоняването им от радикализация, която може да доведе до екстремизъм и тероризъм, изисква своевременно идентифициране на уязвимите и лицата в риск, така че процесът да бъде спрял или обърнат, като по този начин се намали възможността за извършване на незаконни действия. Работещите в публичния сектор и представители на общността са най-добре позиционирани да разпознаят такива признаци на уязвимост, тъй като служителите на първа линия работят ежедневно с граждани и общности. Това дава началото на редица инструменти за оценка на риска и уязвимостта, и обучителни материали за практики⁸⁰. Макар те да не са задължително експерти по радикализация, се считат за най-подходящи да забележат някои предупредителни сигнали и да идентифицират рискови лица сред населението, с което са в контакт. Затова с помощта на наръчници и инструкции осведомеността им се повишава и се обучават да разпознават определени видими признаци и индикатори.

Такива инструменти и подходи се основават също на принципите на професионалната преценка и предполагат междуведомствен анализ на ин-

⁷⁸ Cook, A. N., Hart, S. D., & Kropp, P. R. (2013). *Multi-Level Guidelines for the assessment and management of group-based violence*. Burnaby, Canada: Mental Health, Law, & Policy Institute, Simon Fraser University.

⁷⁹ Инструментът се прилага в шест последователни стъпки: събиране на информация и становища по случая; определяне наличието на рискови фактори по триточкова скала (наличен, вероятно или частично наличен, и отсъстващ) за сегашния и предишния статус на случаите; оценка на релевантността на факторите (релевантни, вероятно или частично релевантни, и ирелевантни) и класифицирането им като мотивиращи, невъзпрепятстващи и дестабилизиращи; разработване на сценарии за риск; разработване на стратегии за управление; формулиране на заключения – приоритизиране на случаи, риск от (живозастрашаващо, непосредствено) насилие и вероятни жертви. Вж. Cook, A. (2014), p. 21-22.

⁸⁰ Вж. и: Radicalisation Awareness Network (2016) *RAN Collection. Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism. Approaches and Practices*. <http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection_approaches_and_practices_en.pdf>.

дивидуалните случаи и разглеждане на множество индикатори, преди лицата да бъдат насочени за интервенция. Те обаче са далеч по-практически насочени от обсъжданите по-горе методики – към поведението в ежедневието и видими признаци, които могат да бъдат тълкувани от служители на първа линия във всекидневната им работа, без да са специализирани в оценката на риска от насилие. Индикаторите са извлечени от литературата и теренни наблюдения, някои са валидирани чрез обратна информация от служителите и сега са част от вътрешни процедури по оценка на риска и мерките за противодействие на радикализацията на редица държави. Докато протоколите за оценка на риска от насилие и изброените по-горе психометрични скали са били тествани и потвърдени в затворническа среда и се основават на емпиричен опит, прилагането на инструментите за оценка на уязвимостта сред общото население, за да се идентифицират целеви групи и лица с цел превенция, се оказва по-проблематично – както от гледна точка на оценката на тяхната ефективност, така и във връзка с тяхното практическо прилагане.

Причината е както в характера на индикаторите за уязвимост (най-често това са видимо поведение и външен вид), който като цяло е по-неясен по отношение разграничаването на притеснително от нормално поведение, така и в служителите на първа линия, които не са специалисти по оценка на риска от радикализация и екстремизъм. Те невинаги имат необходимите знания и разбиране, за да преценят нивото на уязвимост на лицето, или пък нямат достъп до допълнителна информация, извън видимото поведение и външност, в подкрепа на преценката си за комплексността на даден случай и първопричините. В резултат служителите могат да се окажат неспособни да идентифицират ранни признаци на риск и да адаптират поведението си към ситуацията или да изразят загриженост. Вместо това с неуместни реакции и дискриминиращо профилиране могат да увеличат чувството за стигматизация и недоверие у дадено лице и да предизвикат влошаване на ситуацията.

От средата на 2000-те г. много от инструментите за ранно предупреждение в Западна Европа са подложени на критика, което накара държавите да коригират подходите и индикаторите си. Най-новата тенденция е да се използват индикатори, насочени не толкова към религиозни въпроси (така например се избягва докладването на ортодоксални религиозни практики като обезпокоителни признаци) и широки екстремистки нагласи и вярвания, колкото към високорисково поведение, свързано с готовност за извършване на насилие или присъединяване към терористични и насилствени екстремистки групи. Освен това инструментите и програмите за противодействие на радикализацията са с по-широк обхват – не само ислямистката, но и крайно-дясната и други форми на радикализация попадат все повече в обхвата им, тъй като тези явления са често взаимосвързани⁸¹. При все това използването на индикатори за риск с цел ранно идентифициране на хора, уязвими към радикализация, остава спорен въпрос.

⁸¹ Brandon, J. and Vidino, L. (2012) *European Experiences in Counter-Terrorism*. Combating Terrorism Center at West Point, CTC Sentinel, Vol 5, issue 6. <<https://www.ctc.usma.edu/v2/wp-content/uploads/2012/06/CTCSentinel-Vol5Iss66.pdf>>.

Доколкото настоящата публикация няма за цел да коментира ефективността на тези инструменти и проблемите, свързани с тяхното практическо приложение, тук са включени няколко примера за ранно предупреждение и инструменти за оценка на риска, възприети като неразделна част от програмите на правителствата за борба с радикализацията (например британската програма Channel или холандската рамка Radix за училищната система). Други инструменти предлагат по-обща рамка от насоки и индикатори за служителите на първа линия (например наръчниците CoPPRa и TerRa), въз основа на които могат да се разработят съобразени с контекста институционални инструменти за оценка на уязвимост и риск от радикализация.

През 2009 г. Ливърпулският университет разработи ръководството за идентифициране на уязвими лица (Identifying Vulnerable Persons Guidance) за Бюрото за сигурност и контртероризъм на Обединеното кралство, в помощ на направлението за превенция PREVENT на британската контртерористична стратегия CONTEST⁸². Наръчникът включва 15 индикатора в две категории – признаци за уязвимост, както и набор от силно обезпокоителни поведения, които изискват докладване на съответните власти (Фигура 6). Те са базирани на преглед на налични изследвания и анализ на данни за поведение на осъдени екстремисти.

Фигура 6. Ръководство за идентифициране на уязвими лица

- Културна и/или религиозна изолация
- Изолация от семейството
- Склонност към поемане на риск
- Внезапна промяна в религиозната практика
- Реторика на насилие
- Негативни групови влияния
- Реторика на омразата
- Политически активизъм
- Основно паравоенно обучение
- Пътуване/престой в чужбина

**ВИСОКОРИСКОВО ПОВЕДЕНИЕ
(ЧЕРВЕНА КАТЕГОРИЯ)**

- Смъртна реторика
- Член на екстремистка група
- Контакт с известни вербовчици/екстремисти
- Напреднало паравоенно обучение
- Участие в бойни действия в друга държава

Източник: Cole et al. (2009) *Guidance for Identifying People Vulnerable to Recruitment into Violent Extremism*. University of Liverpool.

Ръководството не е тествано и валидирано в практиката, но е послужило за база при разработването на **Рамка за оценка на уязвимостта** (Vulnerability Assessment Framework, VAF) като част от официалното ръководство и система

⁸² Cole, A. et al. (2009) *Guidance for Identifying People Vulnerable to Recruitment into Violent Extremism*. University of Liverpool.

за пренасочване на уязвими лица Channel Duty Guidance⁸³, използвано в момента в Обединеното кралство. Рамката включва не само оценка на риска, но и изграждане на инфраструктура за противодействие на насилствения екстремизъм и система за насочване и подпомагане на местно ниво. Channel е програма, насочена към идентифицирането на уязвими лица и осигуряването на подкрепа в ранен етап чрез междуведомствен подход. В рамките на програмата се идентифицират уязвими лица въз основа на често срещани индикатори за оценка на характера и степента на риска от страна на междуведомствени групи от професионалисти (полицаи, представители на местни власти и на НПО, социални работници, учители и др.) и се разработва индивидуален план за подкрепа. Въведена пилотно през 2009 г., преработена и разгърната в Англия и Уелс през 2012 г., програмата сега е част от Закона за борба с тероризма от 2015 г. Според него местните власти са задължени да разработят свои насоки и инструкции за изпълнение на програмата и да създадат междуведомствени групи за оценка на риска и насочване на уязвими лица към определени интервенции⁸⁴.

Фигура 7. Индикатори за оценка на уязвимостта CHANNEL, Обединено кралство⁸⁵

Ангажиране с група, кауза или идеология	<ul style="list-style-type: none"> • Прекарване на време с други екстремисти; промяна на стила и външния вид с цел вписване в групата; поведение, центрирано около група, кауза, идеология; загуба на други интереси • Притежаване на идеологически материали, символи; опити за рекрутиране
Намерение за причиняване на вреда	<ul style="list-style-type: none"> • Идентифициране на дадена група като заплаха, обвинения, поставяне на етикети • Говорене за нуждата от спешни действия, както и за сериозна заплаха от враждебна група; оправдаване на престъпване на закона в името на кауза, идеология; подкрепа на насилие или причиняване на вреда; заговорничене и конспирация
Способност за причиняване на вреда	<ul style="list-style-type: none"> • Насилие в миналото, криминални проявления • Умения, които потенциално могат да подпомогнат тероризма (инженерство, ИТ, химикали, военно обучение)

Източник: Авторите на доклада, на базата на HM Government (2012) Channel Vulnerability Assessment Framework.

⁸³ HM Government (2015) *Protecting vulnerable people from being drawn into terrorism. Statutory guidance for Channel panel members and partners of local panels*. London, HM Government. <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/425189/Channel_Duty_Guidance_April_2015.pdf>.

⁸⁴ За примери на секторни наръчници вж.: Merton Safeguarding Children Board (2015) *Guidance for Working with Children and Young People who are vulnerable to the messages of Radicalisation and Extremism*. London Borough of Merton. Suffolk Safeguarding Children Board (2015) *Guidance on Safeguarding Individuals Vulnerable to Radicalisation (VTR) and Referral Process*. Suffolk Constabulary.

⁸⁵ HM Government (2012) *Channel Vulnerability Assessment Framework*. London, HM Government. <http://course.ncalt.com/Channel_General_Awareness/01/resources/docs/vul-assessment.pdf>.

Рамката за оценка на уязвимостта се използва от **междуведомствени групи** от служители в публичния сектор като ръководство при вземането на решения дали дадено лице се нуждае от подкрепа във връзка с уязвимостта му спрямо радикализация, както и вида подкрепа, от която се нуждае. Включва 22 индикатора, групирани в три кълстера (Фигура 7). Фокусът е върху идентифициране на способността и намерението за преминаване към насилствена радикализация. Индикаторите, включени в насоките на местно ниво, често са по-малобройни и са описани много по-общо, без необходимите обяснения или примери за това как да се разграничи нормалното от рисковото поведение.

Холандският инструмент **Radicx**⁸⁶ е по-всеобхватен, разработен е за учители и друг училищен персонал и е насочен към разпознаване на ранни признаци на радикализация и разграничаването им от други феномени като тревожност сред тийнейджърите, проблеми с наркотици/алкохол и психически разстройства⁸⁷. През 2015 г. Министерството на образованието, културата и науката на Нидерландия издаде разширен практически вариант за училищата⁸⁸. В него е включен наръчник, обясняващ процеса на радикализация, съответните фактори и индикатори, и разясняващ подходът на холандското правителство към радикализацията, както и ролята на служителите на първа линия, и в частност на училището, в различните фази на радикализация и подходящите мерки. Съдържа също протокол за училищния персонал за поставяне и дискутиране на свързани с радикализацията въпроси, като за целта се събира екип от заинтересовани страни (учители, социални работници, полиция и др.), който, следвайки определени процедури, да определи дали наистина има причина за безпокойство, и да съгласува подходящи действия⁸⁹.

Наръчникът **CoPPRA** (Проект за полиция в близост до обществото и за превенция на радикализацията и тероризма/Community Policing and the Prevention of Radicalisation & Terrorism project) за обучители е пример за по-общ и широкоизползван инструмент за обучение и повишаване на осведомеността на полицейските служители в ЕС⁹⁰. Той е разработен от белгийската федерална полиция в сътрудничество с полицейски агенции от 11 държави – членки на ЕС. Наръчникът CoPPRA обяснява какво представлява радикализацията, нейните етапи и фактори, индикаторите, сигнализиращи за риск; дава практически примери и посочва ролята на местната полиция за разпознаване на явлението. Представени са две групи индикатори: за идентифициране на радикализация и за идентифициране подготовката на терористични актове (вж. Каре 1).

⁸⁶ Verhagenet al. (2010) *Radicx.Vroegtijdigesignalering van radicalisering*.Utrecht, KPC Groep and APS. <http://www.expoo.be/sites/default/files/atoms/files/radicx_-_instrument_voor_vroegtijdige_signalering_van_radicalisering_tekst_2010.pdf>.

⁸⁷ Spee, I. and Reitsma, M. (2015) *Puberaal, lastig of radicaliserend?*Dutch Ministry of Education, Science and Culture. <<http://www.schoolenveiligheid.nl/wp-content/uploads/2015/04/Puberaal-lastig-of-radicaliserend.pdf>>.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Community Policing Preventing Radicalisation & Terrorism (CoPPRa) (2013) *Manual for Trainers*. 2nd Edition. Brussels, Federal Police of Belgium.

Каре 1. Индикатори на CoPPRA за радикализация и тероризъм

(1) Индикатори за протичащи процеси на радикализация: идентичност, идеология, поведение

- Промяна на имена, облекло, външен вид (брада, татуировки и др.);
- Контакт с екстремистки групи, притежание на пропагандни материали, тайни срещи, промяна в религиозните практики;
- Възхвала на мъченичеството и насилието, пътувания [до рискови зони], окрито изразяване на екстремистки възгледи, радикални демонстрации;
- Социална изолация, променено отношение към другите, дребни престъпления.

(2) Индикатори за подготовка на терористична дейност: [смяна на] местоживеене, организиране на транспорт, придобиване на валута, (фалшиви) документи, [набелязване и изследване на] обекти, подготвителни действия.

В допълнение CoPPRA включва кратки профили на международни екстремистки и терористични организации (етнонационалистки и сепаратистки, крайнолеви, крайнодесни, ислямистки и др.), като привежда нагледни примери за най-често използвани от тях знаци и символи.

Наръчникът TerRA⁹¹ е подобен общоевропейски инструмент, предназначен за по-широк кръг обществени актьори: полицаи, учители и работещи с младежи лица, затворнически персонал, религиозни лидери, журналисти, местни и национални правителства. Той предлага насоки за общностен подход към елиминиране на рисковете от радикализация и посочва ролята на различните заинтересовани страни. На достъпен език се обяснява процесът на радикализация, неговите фази и рискови фактори, след което се въвеждат практически индикатори за разпознаване на признаци за ранно предупреждение. Добавената стойност на наръчника е в представените практически насоки, съобразени с всяка заинтересована група, за това каква трябва или не трябва да бъде нейната конкретна роля при работа, свързана с радикализация, как да работи с рискови индикатори, както и възможни препоръчителни и не препоръчителни действия при контакт с уязвими лица.

По-опростени индикаторни скали за видовете поведения и признаци, свързани с различни нива на риск, са представени в канадския **Поведенчески барометър (Behavioural Barometer)**, разработен от Центъра за превенция на насилствена радикализация⁹². Той показва конкретни поведения въз основа на литературата и теренни наблюдения, които биха могли да се считат за признаци на радикализация, водеща до насилие, градирано по тежест. Това е съвсем базов наръчник, предназначен за повишаване на обществената осведоменост.

⁹¹ Young et al. (2014) *TerRa Toolkit. Community Approach to Radicalisation*. Amsterdam, Impact. <http://terratoolkit.eu/wp-content/uploads/2014/09/TERRATOOLKIT_FULL_PRINT_web_27.pdf>.

⁹² Center for the Prevention of Violent Radicalization (2016) *Behavioural Barometer. How to recognize radicalization behaviours leading to violence*. Montreal, CPVR. <https://info-radical.org/wp-content/uploads/2015/08/BAROMETRE_EN_CPRMV_2016.pdf>.

Общото между тези инструменти е, че се стремят да представят радикализацията като сложен, многостепенен процес, в който роля играят външни и вътрешни фактори и обстоятелства. Съответно е необходимо индикаторите да се разглеждат комплексно и оценката да се прави за всеки конкретен случай, като се отчита индивидуалният контекст на всяка ситуация.

Каре 2. Най-често използваните видими индикатори за риск

Опирайки се на допускането, че процесите на радикализация имат определени проявления и симптоми на всеки един етап, в научната литература и практическите наръчници най-често се извеждат следните категории от видими индикатори за риск от радикализация⁹³:

- **поведенчески** (напр. промяна в религиозни практики и ритуали, скъсване на отношенията с обичайната социална среда, контакт с екстремисти, ангажиране с пропаганда през интернет);
- **свързани с външния вид** (най-често промяна в облеклото и стила, татуировки и др.);
- **когнитивни** (нагласи, идентичност, идеология).

Груповите индикатори за поведение също са засегнати от някои автори, въпреки че повечето подходи се насочват към индивидуалното ниво. Прави се и друго разграничение в зависимост от нивото на риск между **насочващи** и **предупредителните индикатори („червен флаг“)**. Последните са свързани главно с непосредствено предшестващия насилието етап от процеса на радикализация и изискват незабавна намеса.

Често тези фактори се припокриват и е трудно да бъдат отнесени към определен етап на радикализация. Следователно те не могат да бъдат използвани директно за категоричното определяне на нивото на риск. Особено важно е да се отбележи, че те могат да дадат индикация за риск само когато се изследват в комбинация. Те дават само груб и генерализиран ориентир за типа промени, настъпващи в поведението на дадено лице, които трябва да бъдат подложени на по-обстоен анализ и да се вземе предвид конкретната индивидуална ситуация и контекст, в която поведението се проявява.

Глава 3 разглежда по-подробно начина, по който служителите на първа линия могат да разберат и тълкуват по-добре в собствения си контекст признаците, които могат да станат част от механизъм за ранно идентифициране на предупреждаващи знаци за риск.

⁹³ За обзор на видими индикатори вж. напр.:

- Gartenstein-Ross, D. and Grossman, L. (2009) *Homegrown Terrorists in the U.S and U.K: An Empirical Examination of the Radicalization Process*. Washington DC, FDD Center for Terrorism Research.
- Jordan, J. and Manas, F. (2007) External Signs of Радикализация and Jihadist Militancy. *Athena Intelligence Journal*, 2(1), Article 1/4.
- Community Policing Preventing Радикализация & Terrorism (CoPRRa) (2013) *Manual for Trainers. 2nd Edition*. Brussels, Federal Police of Belgium.
- Pilner, J. (2013) *Observable Indicators of Possible Радикализация*. ISCA, Safire Project. <<http://www.safire-project-results.eu/documents/focus/8.pdf>>.
- Cole, A. et al. (2009) *Guidance for Identifying People Vulnerable to Recruitment into Violent Extremism*. University of Liverpool.

2.1.3. Холистични подходи за мониторинг на риска и превенцията на местно ниво

Някои държави и общини в ЕС, в сътрудничество с представители на общността, са създали по-всеобхватни механизми за идентифициране и оценка на риска от радикализация и координиране на последващи мерки за превенция, в които участват голям брой държавни институции и са насочени специално към ранно идентифициране на заплахата или уязвимост спрямо радикализацията. Някои от тези подходи в по-широк смисъл са свързани с въпроси на сигурността в общностите. Те включват по-сложна система за събиране и професионална оценка на информация от различни източници за рисковете, и често са допълнени с институционална инфраструктура и процедури за сканиране и оценка на уязвимостта, съчетани с механизъм за насочване, реагиране и смекчаване на риска спрямо всеки индивидуален случай. Подобни механизми са гореописания модел Channel в Обединеното кралство, както и няколко инструмента на местно ниво в Нидерландия.

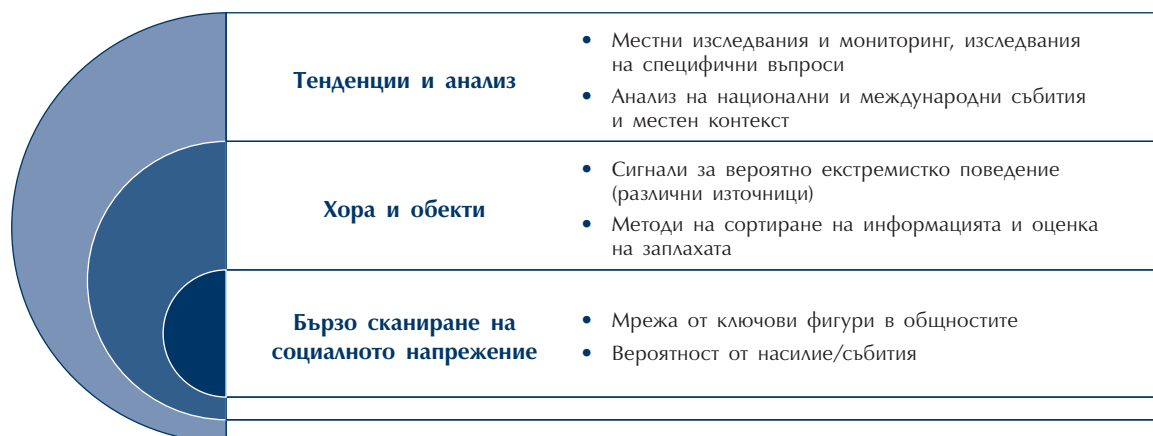
Амстердамската информационна къща (Amsterdam Information House) е общинска система за ранно предупреждение, която запълва празнината между общата превенция и наказателното преследване (разузнавателни контртерористични и правоохранителни мерки)⁹⁴. Насочена е към двете средни нива на пирамидата на радикализацията, а именно уязвимите и хората, които са поели по пътя на екстремизма, но все още не са извършили престъпление. Съществува строго разграничение на отговорностите за реагиране на рискове от радикализацията между общината (случаи, свързани с идеология) и полицията (случаи с индикации за подготвителни действия към насилие). Информационната къща е точка за контакт и експертен център, отговарящ за предоставяне на анализи, ранно разкриване и интервенции. Тя събира и анализира информация от различни източници – социални мрежи, интернет, литература, информация от граждани и входяща информация от служители на терен, въз основа на формални и неформални мрежи (полиция, горещи телефонни линии, социални услуги, училища, градска администрация, неправителствени организации и религиозни лидери). Когато се получи сигнал, екипи за управление на случаите анализират и оценяват наличната информация, разработват индивидуална стратегия за намеса и дават напътствия и съвети. Това може да включва насочване на уязвимото лице към ключови фигури, които да оспорят екстремистката идеология, насочване към съществуващи социални и образователни програми и др.

Rotterdam Information SwitchPoint Radicalisation (информационен пункт за радикализация в Ротердам) е подобна система/рамка, която събира информация от различни източници (общински услуги, образователна система, малцинствени общности и др.) за вероятни предупредителни признаци на радикализация⁹⁵. Тази информация се анализира и след това се препредава на съответните институции. Информацията в системата SwitchPoint е резултат

⁹⁴ Mellis, C. (2007) 'Amsterdam and Radicalisation: the Municipal Approach,' In: *The National Coordinator for Counterterrorism. Radicalisation in Broader Perspective*. Amsterdam, NCTV, pp. 40-48.

⁹⁵ Information Switchpoint (2006) *Radicalism in Rotterdam*. <<http://www.rotterdam.nl/Directie%20Veilig/PDF/Trendrapportage%20radicalisering%202006%20-%20Engels.pdf>>.

Фигура 8. Rotterdam Information SwitchPoint Radicalisation: работни процеси при мониторинга на радикализацията

Източник: Авторите въз основа на информация от SwitchPoint (2006).

от три различни работни процеса. Ако в хода на тези три процеса се появят свързващи нишки, информацията се препраща на съответните органи.

- **Тенденции и анализ:** следят се национални и международни събития, които могат да повлияят на радикализацията, и се съотнасят към местния контекст. За целта се използват регулярни местни изследвания и мониторинг, както и изследвания на специфични въпроси и цели.
- **Хора и обекти:** в информационния пункт Information SwitchPoint се събират сведения за лица и организации с потенциално екстремистко поведение. Прилагат се различни методи за сортиране, за да се установи дали заплахата е реална и да се направи оценка на възможността случаят да бъде разрешен на местно ниво (или без директна намеса от правоприлагащите органи).
- **Бързо сканиране на социалното напрежение:** третият работен процес се отнася до реакцията на населението към сериозни инциденти навсякъде по света, които могат да повлияят върху атмосферата в града. Посредством мрежа от ключови фигури (наречена мрежа за Бързо сканиране на социалното напрежение) се очертава картина на преобладаващите настроения и, ако е необходимо, се дават препоръки за предприемането на конкретни действия. Ключовите фигури обикновено са важни личности от различни общности (мароканци, турци, кюрди, сомалийци и др.)⁹⁶. Те могат да бъдат потърсени и помолени за мнение относно настроенията в различните групи и съответно за риска от насилие. Обичайно това става по неформален начин, на базата на добри лични контакти. При все това се предвижда инструментът да се усъ-

⁹⁶ Пак там

вършенства и професионализира, и постепенно да стъпи на надеждни критерии за научна обоснованост. Quick Scan може да бъде използван регулярно, както преди, така и след значими събития. Quick Scan е използван например след публикуването на комикси за Пророка Мохамед в Дания и преди излизането на *Фитна* – филм, критикуващ исляма.

Информационният пункт е изготвил три подробни доклада за поляризацията и радикализацията в Ротердам, като е използвана публично достъпна информация от литературата, полицията, съда, разузнавателните агенции (AIVD) и Националния координатор за сигурност и антитероризъм, както и собствени констатации⁹⁷.

Друг пример за мониторинг на тенденциите, събитията и рисковите фактори на ниво общност е Механизмът за картографиране на общността и мониторинг на напреженията (**Community Mapping and Tension Monitoring Mechanism**) в Обединеното кралство⁹⁸. Въпреки че механизмът не е специално създаден за мониторинг на радикализацията, той предоставя сигнали за ранно предупреждение, които биха могли да бъдат полезни с цел превенция на радикализацията, като моделът е обещаващ от гледна точка на широкия обхват на информационните източници и данните, използвани за по-цялостна оценка на рисковете и тенденциите в общността, както и от гледна точка на участието на множество заинтересовани страни в процеса. Подходът, който се прилага в Уелс, включва три дейности:

- **„Картографиране“ и профилиране на общността:** изготвяне на ситуационна карта, обобщаваща структурата, ситуацията и преживяванията на всяка общност, която се актуализира на всеки пет години. Докладът е базиран на официална статистика, данни от проучвания и информация от местни системи за оповестяване, консултации с ключов персонал и със самите общности.
- **Наблюдение на кохезията в общността:** изготвяне на годишен профил за степента на кохезията, базиран на изследване на възприятия и количествени индикатори, извлечени от административни данни.
- **Мониторинг на напреженията:** изготвяне на редовни мониторингови доклади за напрежения и оценки на въздействието в общността въз основа на данни за местни събития и възприятия, както и статистика за престъпността и др. Изготвя се от група за мониторинг на напрежението, която може да включва представители на полицията, служби за работа с младежи, жилищно настаняване, образователни институции, здравни услуги и др. Те събират, споделят и анализират информация за динамиката на общността и евентуални напрежения в нея, изготвят оценки на риска и въздействието върху общността, разработват и актуализират интервенции и координират работата на партньорски агенции.

⁹⁷ Пак там.

⁹⁸ Institute of Community Cohesion (2010) *Understanding and monitoring tension and conflict in local communities. A practical guide for local authorities, police service and partner agencies*. Coventry, Futures Institute.

2.2. РОЛЯ НА ИНСТИТУЦИИТЕ В МОНИТОРИНГА НА РИСКОВЕТЕ И ПРЕВЕНЦИЯТА

При прегледа на различните подходи и инструменти за мониторинг и оценка на тенденциите и рисковете от радикализация, методологията и индикаторите са само едната страна на нещата. Институционалната инфраструктура, актьорите и процесите, които участват в прилагането на такива оценки, заслужават специално внимание. А това поставя един по-фундаментален въпрос: чия следва да е главната отговорност за мониторинга, превенцията и борбата с радикализацията, особено в нейните ранни форми, преди да е извършено престъпление?

Разгледаните тук примери показват, че мониторингът и оценката на рисковете, свързани с престъпно поведение и екстремистки актове на насилие, които са сериозна заплаха за националната сигурност, попадат несъмнено в обхвата на **агенциите за разузнаване и сигурност** (или специализирани координационни центрове за борба с тероризма), но главната отговорност за идентифициране и справяне с рисковете от радикализация на ранен етап с цел превенция най-често се носи на местно ниво, като основна роля има общината или полицията, макар че е препоръчително участието и на различни групи **служители на първа линия**, неправителствени организации и представители на общности. В някои случаи на местно или национално ниво се създава специализирана агенция или координационно звено, които да осигурят анализ и информация, да оперират горещи телефонни линии и да координират междуведомствените усилия за превенция и борба с радикализацията (като например Канадския център за превенция на радикализацията, водеща към насилие, или Амстердамската информационна къща)⁹⁹. В други случаи, вече съществуващи и утвърдени механизми, мрежи и институционални структури за превенцията и преодоляването на по-широк кръг социални проблеми (социална интеграция, престъпност и др.), се адаптират за целите на борбата с радикализацията¹⁰⁰.

Осигуряването на последователен и цялостен институционален подход към радикализацията изисква ясно определяне на политическите цели и ролята на заинтересованите страни, канали за комуникация и сътрудничество между институциите, работещи хоризонтално за справянето с проблемите на определено ниво, както и вертикално, в точките на пресичане на различните нива. Освен това мерките трябва да се основават на доказателства и солидни емпирични данни.

Както изглежда, в момента малко държави са успели да внедрят такъв комплексен подход, а инструментите за мониторинг и превенция често са разработени ad hoc. Където съществуват интегрирани механизми, те се изграждат върху добре установени партньорства и канали за междуинституционално

⁹⁹ Center for the Prevention of Radicalization Leading to Violence: <<https://info-radical.org/en/>>.

¹⁰⁰ Change Institute (2008) *Study on the best practices in cooperation between authorities and civil society with a view to the prevention and response to violent radicalization*. London, the Change Institute.

сътрудничество, които са адаптирани за борба с радикализацията, вместо да се създават нови механизми и институции и да се натоварва държавната администрация с допълнителни отговорности¹⁰¹. Дори в тези случаи използването на инструменти за ранна оценка на риска с цел идентифициране на уязвимостта може да създаде много предизвикателства.

Разгледаните практики показват, че е важно превенцията на радикализацията да стане част от ежедневната работа и обичайните отговорности на тези институции и държавни служители, за които има най-голяма вероятност да влязат в контакт с потенциално радикализирани лица. В много държави добре установени механизми за полиция в близост до обществото, превенция на престъпността, интеграция и социално приобщаване са адаптирани и се използват в борбата с радикализацията. Макар че този подход невинаги е безпроблемен¹⁰², тъй като служителите на първа линия в някои случаи биват използвани като „информатори“ на полицията за лица в риск, което може сериозно да компрометира доверието и целите на превенцията, наличието на механизми за сътрудничество между различните държавни и недържавни актьори на местно ниво е от решаващо значение за разработването на целеви интервенции. Важно условие е обаче **разузнавателната работа да е ясно отделена от превенцията на радикализацията**¹⁰³.

Следващата глава дава основа за разработване на адаптирани към националния контекст практически инструменти за мониторинг на радикализацията в държави, които тепърва ще разработват програми и политики за противодействие и превенция на радикализацията или все още нямат опит с тяхното прилагане. Отправени са и конкретни препоръки към политиците в България за осигуряване на институционална готовност за идентифициране на рисковете и превенция на радикализацията. Представена е рамка от индикатори за мониторинг на риска, адаптирана към местния български контекст въз основа на качествено проучване на рисковете от радикализация сред определени уязвими групи.

¹⁰¹ Radicalization Awareness Network (2014) *Preventing Radicalization to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response*. RAN Collection Approaches, lessons learned and practices. First Edition. RAN. <http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/радикализация_awareness_network/ran-best-practices/docs/collection_of_approaches_lessons_learned_and_practices_en.pdf>.

¹⁰² Vidino, L. and Brandon, J. (2012) *Countering Radicalisation in Europe*. London, International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.

¹⁰³ Brandon, J. and Vidino, L. (2012) "European Experiences in Counter-Radicalisation," *CTC Sentinel*, 5(6), 16-18, Combatting Terrorism Centre, West Point; Butt, R. and Tuck, H. (2014) *European Counter-Radicalisation and De-Radicalisation: A Comparative Evaluation of Approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*. London, Institute for Strategic Dialogue.

3. МОНИТОРИНГ НА РИСКОВЕТЕ ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ ЧРЕЗ СИСТЕМА ОТ ИНДИКАТОРИ

3.1. ПОДХОДИ ЗА ЦЯЛОСТЕН МОНИТОРИНГ НА РИСКА

В идеалния случай механизмът за систематичен мониторинг на тенденциите и рисковете от радикализация предполага съпоставяне на данни от различни източници, включително официална статистика, медии, служители на първа линия, сигнали от граждани, консултации с НПО и представители на общности, с уязвимите групи или със самите жертви. Той може да се извършва на няколко нива на анализ (индивид, група/общност, общество) в зависимост от типа рисково поведение.

Таблица 1 по-долу представя обща рамка на различните аспекти на един по-широкообхватен подход за оценка на тенденциите и рисковете от радикализация, включващ няколко **нива на анализ**: 1) цялото общество, 2) уязвими лица или лица в риск и 3) екстремистки групи и извършители; **възможните източници на информация** и методи за оценка, както и потенциални **аналитични и практически резултати**. Често границите между тези различни нива и целеви групи са размити и трудно различими, но рамката включва основна категоризация на възможните подходи.

Тенденции, свързани с лицата, които активно нарушават закона и извършват екстремистки актове на насилие (тези на върха на пирамидата на радикализацията), се оценяват най-ефективно чрез анализ и мониторинг на криминалната статистика и разузнавателни данни, а също и чрез данни от открити източници, анализ на социалните мрежи и виктимизационни изследвания. Процесите на радикализация и рисковите фактори, които все още не са довели до насилие или други престъпления, са по-трудни за идентифициране и тълкуване, и изискват внимателна оценка на риска от хората, осъществяващи контакт с лица в риск. Такава оценка на риска в идеалния случай би се основавала не само на индикатори за ранно предупреждение, наблюдавани и докладвани от служители на първа линия, но и на емпирични изследвания, проучвания на нагласи и намерения, анализ на данни от открити източници и др. Професионалната и обективна оценка на риска изисква експертни знания относно процесите на радикализация, първопричините и допринасящите фактори.

Мониторингът на по-широки социални развития като процесите на социална поляризация и кохезия, социално напрежение и конфликти, социално-икономически тенденции и др., също би могъл да се влее в един по-широкообхватен анализ на структурните фактори на макрониво, допринасящи за радикализацията. Това обаче изисква висок аналитичен капацитет и ресурси,

обмен на информация между заинтересованите страни и наличие на разнообразни статистически данни и разузнавателна информация.

Таблица 1. Рамка на нивата на мониторинг на радикализацията по целеви групи, източници на информация и възможни резултати

Предмет на мониторинга	Методи и източници	Отговорно ведомство	Резултат
<p>Обхват, характер, тенденции и заплахи от екстремизъм и насилствен радикализъм (мезо- и микрониво)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Екстремистки актьори (групи и лица) • Актове на екстремизъм • Чуждестранни събития и влияния • Оценка на заплахата (вътрешна и външна) 	<ul style="list-style-type: none"> • Криминална статистика • Други статистически данни • Разузнавателни данни (оценка на намеренията и възможностите на екстремистките актьори) • Данни от държавни ведомства <p>Данни от открити източници:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Мониторинг на социалните мрежи и интернет • Проучвания на нагласи • Виктимизационни изследвания • Научни изследвания • Данни от НПО 	Специализирани правителствени агенции или аналитични центрове	Ситуационни доклади, национални оценки на заплахата
<p>Процеси на радикализация и рискови фактори (мезо- и макрониво, механизми за ранно предупреждение)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Уязвими лица и групи • Лица и групи, преминаващи към екстремизъм • Видими индикатори за поведение, нагласи, събития и местни развития 	<ul style="list-style-type: none"> • Оценка на риска, основана на индикатори за ранно предупреждение, от служители на първа линия • Научни изследвания • Проучвания на общественото мнение и нагласите • Социални мрежи и интернет • Сведения от общността (например чрез горещи телефонни линии) 	<p>Служители на първа линия</p> <p>Изследователи</p> <p>Разузнавателна общност</p> <p>Неправителствени организации</p>	Инструменти за оценка на риска, механизми за ранно предупреждение
<p>По-широки обществени развития и условия на средата (макрониво) (в рамките на цялото общество/общност)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Процеси на поляризация, недоволство, социално напрежение и конфликти (етнически, религиозни, социални), протестен потенциал 	<ul style="list-style-type: none"> • Социологически изследвания и проучвания на общественото мнение • Други статистически данни за социално-икономически макроиндикатори • Медии и социални мрежи 	<p>Социологически изследователи</p> <p>Правителствени агенции и анализатори</p>	Подобрена оценка на риска и ситуационен анализ

Източник: Авторите на публикацията.

Прилагането на цялостен подход към анализа и мониторинга на различните фактори и причини за радикализация е предизвикателство дори и в държави с добре установени базирани на доказателства подходи за вземане на решения.

3.2. РОЛЯТА НА ИНДИКАТОРИТЕ ЗА РИСК В МОНИТОРИНГА И ПРЕВЕНЦИЯТА

За да могат политиките и съответните заинтересовани страни да разработят целеви политики, мерки и програми за превенция и противодействие на радикализацията, на първо място те трябва да разполагат с механизъм за идентифициране, оценка и приоритизиране на рисковите фактори за радикализация, както и да са в състояние да наблюдават и анализират тен-

¹⁰⁴ Нивата на радикализация се основават на модела на британската Пирамида за превенция (Prevent Pyramid), в който радикализацията се възприема като прогресиращо движение в рамките на пирамидален модел, където по-горните нива на пирамидата са свързани с повишено ниво на радикализация (но с по-малък брой замесени лица). На върха на пирамидата е най-малката група от активни правонарушители и екстремистки групи.

денциите по систематичен начин. Без тази доказателствена база мерките за превенция и противодействие на радикализацията крият риск от погрешно таргетиране на определени целеви групи, неточно дефиниране и разбиране на проблемите и поставяне на погрешни или недобре разбрани цели. Всичко това може да се влоши от недобрата оценка на възможностите и капацитета на институциите и тяхната най-подходяща роля в изпълнението на тези програми.

Настоящата рамка от индикатори за мониторинг на риска и препоръки се основава на анализ на Центъра за изследване на демокрацията¹⁰⁵ относно потребностите и капацитета на институциите в България да идентифицират, оценяват и реагират на рисковете и тенденциите на радикализация, като се опират на опита и наблюденията в процеса на разработване на първата *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма 2015 – 2020 г.* Предвид факта, че в България все още няма специално разработени програми за превенция и противодействие на радикализацията, е необходимо да се възприеме по-базов подход, който ще позволи изграждане на по-задълбочено разбиране на процесите на радикализация, свързаните с нея рискове и уязвимости. Разбирането и анализът ще направят възможно изготвянето на специфични за контекста индикатори за мониторинг, набелязване на целите и нуждите от интервенция, и накрая, разработване на необходимите програми.

Представената тук **рамка на индикаторите за риск и уязвимост** засяга ранното идентифициране и разбиране на процесите на радикализация и техните проявления. Предвид откритите потребности в България, настоящият обзор представлява първа стъпка към разработването на специализирани механизми за ранно оповестяване, мониторинг и оценка на свързаните с радикализацията феномени. Този подход е насочен към лицата и групите, които са уязвими или преминават към екстремизъм, но все още не са извършили престъпления.

Настоящата рамка на индикатори за риск и тяхната роля в процеса на радикализация цели да повиши осведомеността, да даде основни знания и да послужи като основа за разработване на специално адаптирани механизми за оценка на уязвимостта в България. Представени и тълкувани са основни признаци на радикализация на индивидуално ниво, които се използват най-често в научната литература и в практически инструменти за оценка на риска, прилагани от правителства в Западна Европа и извън нея. В същото време са разгледани **уместността и приложимостта на тези индикатори в българския контекст**¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Център за изследване на демокрацията (2015).

¹⁰⁶ Уместността на предоставените индикатори за мониторинг на рисковете от радикализация в българския контекст се разглежда на базата на две конкретни проучвания на тенденциите към крайнодясна и ислямистка радикализация в България (ЦИД, 2015) и допълнително пилотно проучване на рисковете от ислямистка радикализация, проведено в квартал „Изток“ на град Пазарджик. Пилотното проучване, разгледано в Приложението, включва консултации със служители, работещи на първа линия (полицаи, здравни и социални работници), както и консултации със старши експерти и анализатори от Министерството на вътрешните работи и Държавната агенция за национална сигурност.

Този подход на ранното предупреждение с цел превенция като начин за противодействие на радикализацията е базиран на опита с насилствената радикализация и терористичните актове на Запад. В основата му е презумпцията, че процесите на радикализация ще се проявят в действията, поведението и нагласите на дадено лице, които могат да бъдат забелязани от неговото обкръжение или от служители в публичния сектор, които са в контакт с лицето.

В Европа служителите на първа линия се считат за ключова група, която може в значителна степен да допринесе за идентифицирането и предотвратяването на рискове, макар че невинаги разполагат с нужните знания и разбиране как да реагират¹⁰⁷. Ето защо повишаването на осведомеността и уменията е от първостепенно значение, преди да се приложат по-систематични механизми за мониторинг и оценка на риска и програми за превенция. Представената по-долу рамка на рискови индикатори цели да повиши чувствителността и да запознае правоприлагащите и разузнавателните служители, политиците и научните работници с комбинацията от фактори за уязвимост и риск, свързани с радикализацията, и техните различни нюанси с оглед на българския контекст.

От първостепенно значение е да се отбележи, че разработването на инструменти за оценка на риска и мониторинг би трябвало да бъде част от всеобхватна правителствена стратегия на България и от система от политики и мерки, в резултат на които се инвестират ресурси в обучение на професионалисти, повишаване на осведомеността сред съответните заинтересовани страни, като се изработват ясни процедури и указания за техните отговорности и възможни начини на действие.

Системата от индикатори, предложена тук, трябва да бъде внедрена в **институционален механизъм за междуведомствена професионална оценка на риска и насочване** на уязвими лица, а също и за обучение на персонал, който да идентифицира и оценява тези рискове и да разработва подходящи интервенции. Целта на настоящия обзор е да предостави базата от знания и рамката, които на свой ред ще послужат за разработване на бъдещи програми за превенция, обучение и др.

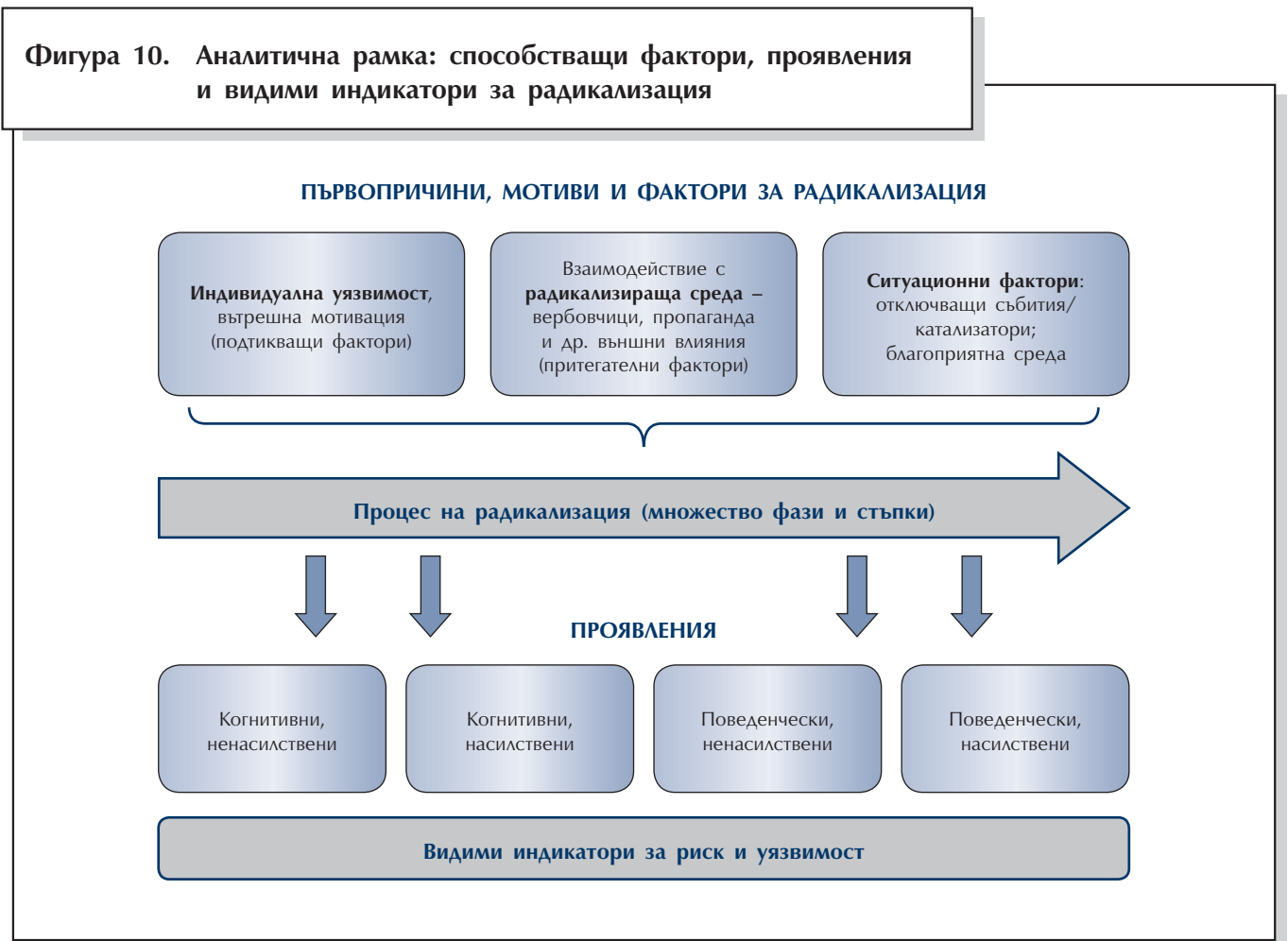
3.3. ИНДИКАТОРИ ЗА РИСК И УЯЗВИМОСТ

Радикализацията обединява в едно много фактори, включително индивидуални уязвимости, външни влияния, отключващи фактори и групова динамика. В този смисъл не може да се говори за определен профил на радикализираните лица или групи, нито за „типичен екстремист“. Най-важното е, че процесът на радикализация зависи в голяма степен от контекста. Индикаторите по-долу не представляват кодекс за диагностика на радикализацията

¹⁰⁷ Radicalisation Awareness Network (2016) *RAN Collection. Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism. Approaches and Practices*. <http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection_approaches_and_practices_en.pdf>.

и нито един от тях сам по себе си не е свидетелство за протичането на процес на радикализация. Приложени и анализирани в комбинация обаче индикаторите позволяват да се направи оценка. Те трябва да бъдат анализирани от гледна точка на конкретния местен контекст и, ако е необходимо, да се потърси допълнителна информация за по-цялостната картина за всеки индивидуален случай. Важно е да се прави разграничение между индикаторите, свързани с изразяването на радикални възгледи и нагласи, и заявяването на подкрепа или участие (или подготовка за участие) в насилствени действия или терористични групи и каузи, въпреки че този преход невинаги е линеен и ясен.

Фигура 10. Аналитична рамка: способстващи фактори, проявления и видими индикатори за радикализация

Източник: Авторите на доклада.

При работа с индикатори за ранно предупреждение е особено важен **аспектът на промяната**. Някои проявления в поведението, които подсказват риск, могат да са обичайна поведенческа черта за дадено лице¹⁰⁸. Различни индикатори може да сочат различни степени на радикализация, разбираана като индивидуален процес, който обаче може да бъде силно повлиян от груповата динамика и социалната среда. Същевременно процесът

¹⁰⁸ Young et al (2014) *TerRa Toolkit. Community Approach to Radicalisation*. Burobraak, Amsterdam.

на радикализация може да включва множество фази и невинаги да протича праволинейно. Обикновено фазите включват **индивидуална уязвимост** (подтикващи фактори или вътрешни мотиви за развиване на интерес или по-голяма предразположеност към екстремистки идеи), развиване на интерес и симпатии към екстремистки идеи и каузи, установяване на контакт с **външни притегателни фактори** (вербовчици, радикални проповедници и лидери, интернет), приемане или интернационализиране на идеологии и убеждения, присъединяване към екстремистки групи и участие в дейността им, и др.

Посочените по-долу индикатори се подразделят на следните категории и засягат основно индивида: **КОГНИТИВНИ** (изразяване на мнения, убеждения и

Таблица 2. Преглед на индикаторите за уязвимост и риск

	Насочващи	Предупредителни сигнали	Висок риск
Поведенчески	<ul style="list-style-type: none"> • Прекъсване на връзките със семейството и приятелите, социална самоизолация • Забележима промяна в религиозни и други ежедневни навици (напр. свърхрелигиозност) • Поддържане на контакти или попадане под влиянието на религиозен или идеологически лидер или вербовчик • Групова изолация и капсулиране 	<ul style="list-style-type: none"> • Притежание и разпространение на екстремистка литература, пропагандни материали; материали от интернет • Организиране, водене или участие в протести с екстремистки каузи • Контактване или членство в екстремистки групи (в чужбина или в страната) • Участие в престъпна дейност/банди 	<ul style="list-style-type: none"> • Пътуване до рискови държави/зони на конфликт • Участие в бойни действия/военна подготовка • Закупуване на оръжия, експлозиви и свързани с тях материали
Когнитивни	<ul style="list-style-type: none"> • Открито изразяване на недоволство • Изразяване на двуполюсен възглед за света (ние срещу тях) • Изразяване на неуважение или отхвърляне на легитимността на (светските) власти • Изявления, дехуманизиращи и пробуждащи омраза спрямо групи като неверници, хомосексуалисти, етнически или религиозни групи и др. 	<ul style="list-style-type: none"> • Изразяване и популяризиране на идеи за незаконна радикална промяна/премахване на светски демократични общества • Открита подкрепа за терористични организации и каузи • Открито изразяване на мнения, подкрепящи насилието като цяло или срещу конкретен обект 	

нагласи на вербално ниво) и **поведенчески** (промени в практиките, действията, външния вид). На свой ред те се подразделят на три категории – **насочващи, предупредителни и сигнализиращи висок риск**, в зависимост от степента на непосредствения риск, за който свидетелстват. Насочващите индикатори са признак за уязвимост и са предназначени да послужат за по-задълбочена професионална оценка на потенциалните уязвимости, но не могат да се разглеждат в изолация. Те осигуряват допълнителна информация, която може да бъде полезна за определяне сложността на ситуацията. Предупредителните индикатори сочат рисково поведение и нагласи, но както насочващите, трябва да бъдат разглеждани в съвкупност и поставяни в контекст.

3.3.1. Когнитивни индикатори

Изследователите на процесите на радикализацията насочват вниманието към процес, свързан с т.нар. „когнитивно отваряне“, при който дадено лице става податливо и възприемчиво към екстремистки идеи, включително такива, свързани с използването на насилие за постигане на определени (политически) цели¹⁰⁹. Подобно „отваряне“ може да се прояви в определени личностни промени или в използването на определен език. Много е трудно да се разкрият и преценят нечий персонални нагласи, но е реалистично да се вземат предвид различни нюанси на речта и изразяването на мнение за целите на ранното предупреждение. Ето защо е препоръчително когнитивните фактори по-долу да се разглеждат като различни степени на засилване на податливостта и възприемането на екстремистки идеологии.

Когнитивният аспект на ислямистката радикализация включва интернационализирането на набор от вярвания, свързани с приемането на **идеята за (насилствен) джихад** като ключов тест за нечия вяра. Що се отнася до концепцията за джихад, тя се схваща като необходимо използване на сила (въоръжена борба), за да възтържествува ислямската истина и да се създаде ислямска държава (възраждане на Халифата). В допълнение джихадистко-салафитската идеология оправдава убиването на немюсюлмани и разглежда бомбените атентати като легитимни мъченически операции и актове на жертвоготовност в името на религията на мъченика¹¹⁰. Понастоящем Ислямска държава (ИД) е възприела една крайна версия на джихадистката идеология, акцентирайки върху няколко доктринални концепции: всички мюсюлмани трябва да бъдат „истински“ мюсюлмани и да се разграничават от всеки, който не отговаря на тази тясна дефиниция; неспособността да се управлява в съответствие с Божиите закони представлява безверие; борбата с Ислямска държава е равносилна на вероотстъпничество; джихадът не трябва да бъде само отбранителен, много по-важно е да е офанзивен, включително да атакува вероотстъпници и неверници на тяхна собствена територия за възхвала

¹⁰⁹ Вж. Wiktorowicz, Q. (2004) *Joining the Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam*. Department of International Studies, Rhodes College.

¹¹⁰ Това описание на съвременната идеологическа основа на ислямистката радикализация се основава на преглед на литературата в тази област. Вж. Манчева, М. (2016) „Ислямистка радикализация,“ В: Шентов, О, Б. Тодоров и А. Стоянов (ред.) *Разбиране на радикализацията: преглед на литературата*, стр. 40-43).

на Божието слово; секуларизмът е явно безверие, обезсилващо исляма и отделящо хората от религията¹¹¹.

С прокламирането през юни 2014 г. на Халифата от ИД са формулирани няколко много важни послания, свързани с претенцията на ИД за религиозен авторитет, основани на политически контрол: всички мюсюлмани по света се задължават да се закълнат във вярност и да подкрепят новия халиф Абу Бакр ал Багдади (наречен халиф Ибрахим); всички способни мюсюлмани са призовани да емигрират на територията, намираща се под контрола на ИД, като емиграцията е обявена за задължителна; всички поддръжници са призовани да убиват произволно западни граждани по целия свят – американци, канадци, австралийци и техните съюзници – както цивилни, така и военни¹¹². Трябва да се подчертае, че за някои идеологията е първостепенна в процеса на радикализация, но за други – не. Хората, които избират да извършват актове на насилie в името на ИД принадлежат към втората група¹¹³.

Когнитивният аспект на крайнодясната радикализация включва интернализирани на редица обособени групи идеи. Първо, поддръжниците на крайнодясното имат ограничена концепция за гражданството, според която истинската демокрация се базира на хомогенна общност (наречана от някои „органична демокрация“). Според този възглед само трайно пребиваващите граждани са пълноправни членове на гражданското общество и само те следва да се възползват от обществените блага. Привържениците на такива възгледи лобират за експулсирането на безработни чужденци и на такива, обвинени в извършването на престъпления; спирането на социални плащания за бежанци и търсещите убежище, и връщането на лицата, търсещи убежище, чиито молби са отхвърлени. Сред допълнителните отличителни черти на съвременния крайнодесен екстремизъм са расизъм, ксенофобия, ултранационализъм и опозиция на либералната демокрация.

Крайнодесните активисти често се възприемат като защитници на нацията от евреи, мигранти, хомосексуалисти и др. Групите, които са под прицела на крайнодесните са мигрантите и различните видове малцинства (етнически, религиозни, сексуални), които биват стигматизирани като заплаха за културата на „нацията“. Крайнодесният екстремизъм има отчетлив антисистемен и антиконституционен заряд – дори сред някои парламентарно представени политически партии. Макар да не отричат непременно фундаменталните ценности, процесите и институциите на демократичната държава (но има вероятност да го направят), те критикуват утвърдените партии за това, че не представляват хората от „чистата нация“¹¹⁴.

¹¹¹ Bunzel, C. (2015) 'From Paper State to Caliphate: The Ideology of the Islamic State,' *Analysis Paper*, No. 19, The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World, pp. 9-10; 39.

¹¹² Ibid, pp. 31-32; 36.

¹¹³ Levitt, M. (April 2016) The Islamic State, Extremism and the Spread of Transnational Terrorism. Testimony submitted to the Senate Committee on Foreign Relations, p. 6. <<https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/testimony/LevittTestimony20160412.pdf>>.

¹¹⁴ Това описание за съвременната идеологическа основа на крайнодесния радикализъм се базира на прегледа на литературата на Д. Анагносту в това отношение. (Анагносту, Д. (2016) „Крайнодясна и крайнолява радикализация,“ – В: Шентов, О., Б. Тодоров и А. Стоянов (ред.) *Разбиране на радикализацията: преглед на литературата*, стр. 55-56).

Насочващи***Открито изразяване на недоволство***

В контекста на процеса на потенциална радикализация откритото изразяване на недоволство може да бъде първата и най-мека фаза преди изявата на по-агресивна реторика. В същото време изразяването на недоволство най-общо може да е резултат от различни обществени и лични обстоятелства и никога да не доведе до радикализирането на едно лице.

В български контекст изразяването на недоволство може да не е показателно за процес на индивидуална радикализация – ислямистка или крайнодясна. Причината за това е, че поради икономическата криза и високите нива на корупция, доверието в държавните институции и политиките е доста ниско¹¹⁵. В този контекст изразяването на недоволство към властимащите на местно и национално ниво е често срещано явление сред различни групи и лица в страната.

Този индикатор може да е показателен за ислямистка радикализация, ако недоволството се изразява през призмата на реторика за двуполюсен светоглед, показване на неуважение или отхвърляне легитимността на властите поради това, че са светски, или чрез дехуманизиращи изявления, насочени към определени групи лица. В този случай обаче индикаторът „изразяване на двуполюсен възглед за света (ние срещу тях)“ може да бъде по-релевантен и специфичен (вж. следващия индикатор).

Когато става дума за мониторинг на крайнодясната радикализация, индикаторът трябва да бъде придружен с обяснение на недоволствата, обичайно изразявани от крайнодесни актьори – например недоволство срещу малцинства, чужденци, бежанци и държавни институции, обвинявани, че действат в тяхна полза или че не правят нищо за „спасяване на нацията“. Индикаторът може да се разглежда в контекста на радикализацията, ако се съчетае с поведенческите и другите когнитивни фактори, посочени по-долу в текста, за да се получи по-пълна картина за нагласите и убежденията на определено лице.

Изразяване на двуполюсен възглед за света (ние срещу тях)

Изразяването на двуполюсен светоглед е характерно за войнстващите ислямисти и съдържа редица конкретни протипоставяния: антизападни срещу промюсюлмански дискурси, дихотомия неверници – истински вярващи и възглед за света, представящ мюсюлманите и мюсюлманските нации като жертва на Западния свят. Тези протипоставяния произтичат от идеологически наратив, който твърди, че ислямът и мюсюлманите са постоянно атакувани и унижавани от Запада, Израел и корумпирани режими в мюсюлмански държави. Според този възглед, за да се върнат към общество на мир, хармония и

¹¹⁵ European Commission (2015) *Standard Eurobarometer 83. Fact Sheet Bulgaria*. <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_fact_bg_en.pdf>.

социална справедливост, мюсюлманите трябва да влязат в борба със Запада и други корумпиращи влияния¹¹⁶.

В същото време крайнодесните идеологии се базират на възприетите противопоставяния между различните етноси, националности или религии. Крайнодесните идеи често отхвърлят различията изобщо (били те етнически, религиозни или културни) и защитават идеята за хомогенна нация, автентична и правилна култура, етническа принадлежност или религия.

Макар това да не е показателно за непосредствена готовност за извършване на насилие, то е признак за възприемане на характерна за радикализирани групи или лица реторика и може да означава уязвимост към радикализация. Може да бъде придружено с настоятелно проповядване на религиозни и идеологически идеи, отхвърляне на алтернативни възгледи, изразяване на поляризиращи мнения за абсолютната истина, с малка (или никаква) толерантност към други религиозни течения или гледни точки.

Изразяване на неуважение или отхвърляне легитимността на (светските) власти

Изразяването на неуважение или отхвърлянето легитимността на властите може да има много различни нюанси. В контекста на процесите на радикализация то би могло да бъде ранен знак, че някой, който изразява недоволство и се оплаква от неправди, е по-податлив на алтернативни легитимиращи наративи.

Недоверието към властите и официалните институции в България е нещо обичайно и е свързано с широко разпространени корупционни практики, ендемични проблеми на нереформираната съдебна система и свързаната с това липса на отчетност от властимащите (вж. коментарите за индикатора „открито изразяване на недоволство“).

Изразяването на неуважение или отхвърляне легитимността на официалните власти и правила поради това, че са светски, може да бъде признак за свързаност в някаква степен с ислямистки идеи, но все още не е категоричен знак за радикализация. Що се отнася до крайнодясната радикализация, изразяването на недоволство от властите или изявления, отхвърлящи легитимността им, могат да бъдат свързани с искания за защита интересите на чистата нация или на национални идеали, които вероятно тези власти не следват.

Изразяването на подобни идеи е сигнал за по-силен риск от радикализация, ако е обвързано с призови към политическа и обществена промяна. В контекста на ислямистката радикализация тези призови биха били насочени към смяна на светските, демократични общества с такива, изповядващи религиозните ценности и норми на ранния ислям (7-ми век). В контекста на крайнодясната радикализация тези призови биха били насочени към смяна на (не)законното (демократично избрано) правителство, премахване на политиче-

¹¹⁶ Dalgaard-Nielsen, 2010: 798.

ските партии, въоръжаване на гражданите „за защита на техния дом, държава, права, свобода, национални идеали...“¹¹⁷.

Предвид голямото недоверие към държавните институции в България и доста фините разграничителни нюанси между умерени и екстремистки салафитски учения, препоръчително е този индикатор да се използва предпазливо и да се разглежда само в комбинация с други индикатори.

Изявления, дехуманизиращи и пробуждащи омраза към дадени групи от населението като неверници, хомосексуалисти, или други етнически или религиозни групи

Езикът на омразата към групи и лица, считани за „други“, може да се използва както от привърженици на крайнодесни идеи, така и от лица, изповядващи войнстващи интерпретации на исляма. При лицата с крайнодесни убеждения изказванията, подбуждащи към омраза, могат да бъдат насочени към мюсюлмани, чужденци, етнически малцинства, евреи или хомосексуалисти. При лицата, клонящи към екстремистки ислямистки идеи, изявленията на омраза ще бъдат насочени към християни, хомосексуалисти, „западняци“ или най-общо към невярващите (неверниците), включително мюсюлмани. Изказванията, подбуждащи към омраза, могат да бъдат използвани както от обикновени хора, така и от лидери на групи. Индикаторът може да помогне за създаването на по-пълна картина на различните аспекти и на степента, до която едно лице е възприело екстремистки идеи на когнитивно ниво. Такива изказвания и нагласи често са насочени към лица или групи като конкретен обект или „мишена“ и могат да бъдат съпътствани от нагласи на ярост или страх от тях.

Необходимо е да се подчертае, че изявленията, подбуждащи към омраза, са престъпление по българския закон.

Способността за разпознаване на такова поведение и реторика може да подпомогне професионалната оценка и разбирането на рисковите признаци в контекста на радикализацията. Когато подобно поведение е разпознато, следва да се вземат мерки от правоприлагащите органи.

Предупредителни „червени знамена“

Изразяване и популяризиране на идеи за нелегитимна радикална промяна/премахване на светски демократични общества

Изразяването или пропагандирането на идеи за радикална промяна на светски демократични общества представлява „червен флаг“ за радикализация.

В контекста на ислямистката радикализация тези идеи обикновено се свързват с догматичен наратив за създаването на Халифат, който да обхване

¹¹⁷ Пак там.

светските демократични общества в световна империя, организирана въз основа на религиозните ценности и норми на ранния ислям.

Във връзка с крайнодясната радикализация и в българския контекст е възможно призивите за радикална промяна на демократичното общество да са замаскирани от призови за установяване на „пряка демокрация“ и връщане на властта обратно на Суверена, обосновани с необходимостта от „защита на интересите и правата на българските граждани“ или „защита на българските национални идеали“, които, както се твърди, демократично избраното правителство не следва¹¹⁸. Пропагандираните средства за постигане на обществена промяна могат да включват сваляне на (демократично избраното) правителство, отмяна на Конституцията поради нейната нелегитимност, премахване на политическите партии и въоръжаване на гражданите „за защита на техния дом, държава, права, свобода, национални идеали...“¹¹⁹.

Открито изразяване на подкрепа за терористични организации и каузи

Изразяването на подкрепа за терористични организации и каузи може да варира от най-общо одобрение до силна съпричастност към каузата на дадена група, включително готовност за участие в дейностите ѝ. Ето защо този индикатор следва да се разглежда заедно с други индикатори за целите на една по-информирана и цялостна оценка на потенциалния риск. За разпознаването му и правилното му разбиране е необходимо да се изготви списък на терористичните организации, който да бъде неразделна част от един бъдещ наръчник. Надежден източник в това отношение е *Списъкът на ЕС на лицата, групите и образуванията, свързани с терористични действия и обект на ограничителни мерки* (към януари 2017 г.)¹²⁰.

Открито изразяване на нагласи в подкрепа на насилието или срещу определена цел/обект

Откритото изразяване на подкрепа на насилието или срещу конкретна цел или обект (човек или инфраструктура) може да бъде съществен признак за потенциално радикализиране, но фактите трябва да бъдат претеглени много внимателно. В българския контекст на ниско доверие в държавните институции и усещане за несправедливост, изявленията за насилие (срещу политическия елит или срещу определени институции) не са нещо необичайно. Подобни изявления обаче служат за отдушник на напрежението, свързано със социалната и икономическата несправедливост, и обикновено не се свързват с намерения за преминаване от думи към действие.

Важно е да се изяснят допълнително потенциалните цели на декларираните намерения за насилие. В случай на ислямистка радикализация те могат да включват някои западни държави, „Запада“ като цяло, немюсюлмански и мюсюлмански лидери или мюсюлмани, приемащи светския обществен

¹¹⁸ Воински съюз, Цели и задачи, <<https://www.bnoshipka.org/index.php?cat=2&subcat=0>>.

¹¹⁹ Пак там.

¹²⁰ <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017D0154&from=EN>>.

ред, всички онези (немюсюлмани и мюсюлмани), които не са заявили вяроност към ИД или други ислямистки войнстващи организации. В случай на крайнодясна радикализация целите могат да включват чужденците, правителството или правителствата, подкрепящи търсещите убежище, полицията, членове на малцинства, мюсюлмани, евреи и техни религиозни институции. Известна конкретизация на този индикатор могат да предложат наративите и каузите на съвременни терористични и насилствени екстремистки групи. Привържениците и членовете на ИД например често отправят призови за присъединяване към глобален джихад и за борба с насилствени средства в името на тяхната кауза. Откритото изразяване на подкрепа или одобрението на насилствени действия, намерението за участие в тях или подкрепянето им по какъвто и да било начин е „червен флаг“. Наред с по-общите симпатии към терористична кауза или група, **фокусът върху насилието** представлява допълнителен утежняващ рисков фактор. Нагласата към насилие може да бъде изразена (или съпроводена) посредством изявления за незабавни действия, непосредствена заплаха от враждебна група за нанасяне на вреди и оправдаване нарушаването на закона в името на кауза или идеология.

С тези уговорки индикаторът следва да се използва предпазливо и със съзнанието, че може да сигнализира за потенциален риск, само ако е комбиниран с други (поведенчески и когнитивни) индикатори.

3.3.2. Поведенчески индикатори

Насочващи

Прекъсване на връзките със семейството и приятелите, социално отдръпване

Емпирични проучвания в цяла Европа показват, че много младежи, радикализирани под влиянието на вербовчици, свои близки или интернет, следват един модел на откъсване от обичайната за тях социална среда. Това може да включва отдръпване от стари приятелства и търсене на нови, или усамотяване, внезапно прекъсване на обичайни социални дейности. Подобно поведение може да бъде съчетано с отказ от участие в групови дейности или взаимодействие с определени лица поради тяхната религия, раса, цвят на кожата, пол или сексуална ориентация. То може да е сигнал за податливост на лицето към екстремистки идеологии, както и че то е в процес на търсене на смисъл и отговори. Процесът на търсене на смисъл може да засегне основополагащи ориентири на личността като вяра, принадлежност и идентичност. Той е съчетан с усещането, че съществуващата среда не предлага добри отговори, което поражда чувство на отчужденост, отхвърляне и липса на принадлежност.

В контекста на България, където липсват емпирични данни за насилствена радикализация, този индикатор трябва да се разглежда с уговорката, че подобни поведенчески промени може да не сигнализират непременно ради-

кализация, а да са следствие от различни обстоятелства (като проблеми или тормоз в семейството, зависимости, а също така случаи на дискриминация, лична травма, чувство за провал, обърканост и недоволство или др.). В този смисъл разгледаният тук индикатор в български условия би могъл да се възприема като сигнал за уязвимост към потенциална радикализация, само ако при дадено лице се наблюдават и други поведенчески или когнитивни индикатори.

Забележима промяна в религиозни (напр. свръхрелигиозност) и други ежедневни навици

В контекста на Западна Европа този индикатор бива включван в инструменти за оценка на риска по отношение на (млади) хора, които претърпяват внезапна личностна трансформация от светски хора към такива, които проявяват силен интерес към религията и спазват строго религиозни предписания и ритуали, които заемат централно място живота им. **Други ежедневни дейности** (като училище, работа, социални ангажименти и др.) **стават второстепенни** или биват изоставени в името на нововъзприетите практики (наречени също **свръхрелигиозност**)¹²¹. В комбинация с други фактори – социална изолация, проблеми в семейството, употреба на наркотици или криминално досие, преживяна травма или криза, чувство на отчужденост и дискриминация, този индикатор може да бъде ранен признак за евентуален процес на радикализация. Във връзка с интерпретацията на този индикатор обаче трябва да се направят някои уговорки. Трябва да се отбележи, че значението на подобна промяна при дадено лице и посоката, в която тя го води може да бъде трудно установена от външен човек, който няма по-комплексен поглед върху живота на лицето. В тази връзка е важно да се подчертае например, че някои проучвания сочат, че обръщането към религията при определени обстоятелства действа като защитен фактор за млади хора, изложени на риск (занимаващи се с престъпления или с наркотици)¹²². Една промяна в религиозните практики може да бъде и просто признак на силна набожност. Опитът в други страни показва, че дори членовете на семейството често не успяват да интерпретират правилно този индикатор. Наръчниците, които включват този индикатор препоръчват той да се използва за оценка на уязвимостта само в съчетание с всички останали поведенчески и когнитивни индикатори и фактори с оглед по-доброто разбиране на комплексните измерения на конкретната ситуация на лицето. Важно е да се подчертае и това, че установените напоследък траектории на включване в ислямистко насилие не са непременно свързани със съблюдаване на салафитската или шиитската религиозна традиция (вкл. крайните им войнстващи крила) като много от наскоро радикализираните се лица не са религиозни, нито се придържат към определени религиозни практики.

¹²¹ Вж. напр.: Rahimullah, R. (2013) 'Understanding Violent Radicalization amongst Muslims: A Review of the Literature,' *Journal of Psychology and Behavioral Science*, 1(1), pp. 19-35. http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/59871/93055_1.pdf?sequence=1

¹²² Meah, Y. and Mellis, C. (2009) *Recognising and Responding to Radicalisation. Considerations for policy and practice through the eyes of street level workers*. The RecoRa Institute. <http://www.recora.eu/media/the%20recora%20report.pdf>

В контекста на България все още няма достатъчно информация за случаи на открито преминаване към такъв тип свръхрелигиозност. През последното десетилетие за някои мюсюлмански общности в страната е характерен процес на възраждане на религията. Той е свързан с възприемането и проповядването на салафитска интерпретация на исляма от някои българоезични мюсюлмани¹²³ и в по-малка степен от някои роми. Често тези лица проявяват крайно догматично религиозно поведение, което не е характерно за мнозинството мюсюлмани в България, чието традиционно изповедание принадлежи към сунитско-ханефитската школа. Например, за разлика от вярващите в традиционния ханефитски ислям, мъжете, приели салафитска интерпретация на исляма, се молят в джамиите без шапки, а жените посещават джамиите през месец Рамазан (при мюсюлманите сунити – ханафити в България джамията е традиционно мъжко пространство и не се посещава от жени). Заедно с това последователите на салафитската интерпретация на исляма често престават да спазват някои от традиционните за мюсюлманите в страната обичаи като събиране на пари при нечия смърт, за да се плати за неговите/нейните религиозни задължения; или прехвърляне на зърната на броеницата, за да се навакшат молитвите, които лицето не е изпълнило през живота си; или обичая за раздаване на храна на погребение. Свидетелствата, представени по обвинението в съдебното производство срещу четиринадесет роми от квартал „Изток“ в град Пазарджик, които са обвинени в пропаганда за война и проповядване на омраза на религиозна основа¹²⁴, показват, че членовете на групата са променили ежедневно си поведение в съответствие с догматични религиозни норми, включително въздържане от публични събирания и празнуване на празници. За членовете на групата се твърди, че окачествяват като „грях“ всичко извън салафитските догми на възприетото от тях религиозно поведение.

Трябва да се подчертае обаче, че приемането на подобни религиозни практики само по себе си не е индикатор за радикализация. То може да се тълкува като сигнал за риск от уязвимост към въвличане във войнстващи ислямистки или екстремистки идеологии само при наличие на допълнителни индикатори и при провеждането на по-задълбочен анализ от експерти, които могат да преценят конкретния местен контекст, в който протичат промените. За служителите на първа линия обаче е много трудно да забележат промени в религиозните практики при ежедневните си срещи с членове на общността, тъй като те остават в частното поле и в сферата на духовния живот. Ето защо подобни практики и промени е препоръчително да се наблюдават и анализират от експерти и изследователи на исляма и мюсюлманските общности в страната.

Когато става дума за крайнодясна радикализация в български контекст, този индикатор включва промяна в практиките и изпълнението на ритуали, относими към крайнодесни екстремистки идеологии като честване на съответни дати/празници или следване на военизирани правила и практики в

¹²³ Ghodsee, K. (2010) *Muslim Lives in Eastern Europe. Gender, Ethnicity & The Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*. Princeton University Press.

¹²⁴ Обвинителен акт по дело НХОД 44/2016.

ежедневието. Други типове поведение включват внезапно увеличаване или намаляване консумацията на алкохол, внезапна и видима промяна във външния вид в резултат на фитнес, обучение в бойни изкуства или използване на стероиди¹²⁵.

Поддържане на контакти или попадане под влиянието на религиозен или идеологически лидер или вербовчик

Много хора, особено младите, често са в търсене на отговори, свързани с вярата, идентичността или политическите въпроси. При наличие на лична предразположеност някои от тези лица биха могли да попаднат под влиянието на екстремистки религиозни или идеологически наративи (чрез контакт с вербовчици или екстремистки проповедници, изложеност на екстремистка пропаганда чрез интернет, социалното обкръжение или при посещение на определени места). В такива случаи може да се говори, че е налице по-висока степен на уязвимост. Проявленията на подобен процес може да включват споменаване от страна на лицето на нови модели на подражание или идеологически лидери (в училище, вкъщи, сред приятели или по време на разговори с педагози и социални работници) или отказ да се приемат съвети от другите. Само по себе си такова поведение все още не е признак, че даден човек е интернализирил екстремистките идеи, с които се е запознал, но при наличието и на други фактори (като промяна във външния вид, промяна в реториката, отчуждение от социалната среда и др.), то може да се вземе предвид и да спомогне за цялостната оценка на конкретния случай¹²⁶.

Каре 3. Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии

Информацията за каналите, чрез които български граждани биха могли да бъдат изложени на външни екстремистки влияния, е оскъдна и липсва задълбочен анализ. Според публично достъпните оценки на риска, направени от разузнавателните служби, външните канали на влияние са свързани главно с потенциала за проникване на радикализирани лица и терористи през засилените потоци на нередовни мигранти, както и във връзка с чуждестранните бойци, пътуващи през България към и от зони на конфликт¹²⁷. Друг идентифициран риск е свързан с влиянието, което силно религиозни образователни институции в чужбина могат да окажат върху български граждани, обучаващи се в тях. „Рисковите“ влияния по тази линия биха могли да бъдат свързани с вероятността от пропагандиране на екстремистки идеи, базирани на интерпретации на исляма, които са нетрадиционни за ханафитско-сунитска традиция в България.

¹²⁵ Вж. също Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, *Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер*. София, 2011.

¹²⁶ За обяснение на основните идеи и реторика, свързани с ислямистката или крайнодясната радикализация, вж. въвеждащата част на Когнитивните индикатори.

¹²⁷ За повече информация, вж. Център за изследване на демокрацията. *Радикализация в България: заплахи и тенденции*. София, 2015.

Каре 3. Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии (Продължение)

Идентифицираните от експерти вътрешни рискове за сигурността са свързани със социалната бедност и изключването на някои общности, което може да направи техни членове уязвими към екстремистки или войнстващи (религиозни) идеологии, пропагандирани в интернет; или към ислямофобски и ксенофобски идеи, заемащи немалък дял в обществените нагласи¹²⁸. Тази оценка обаче е доста обща и не засяга конкретните канали, чрез които български граждани могат да влязат в досег с екстремистки идеологии и влияния в страната или в чужбина.

Проучвания и правителствени доклади, направени в други страни показват, че потенциалните канали, чрез които едно лице може да бъде изложено на екстремистки влияния и идеологии могат да бъдат много (като например досег с радикализирани лидери и модели за подражание, интернет, влияние на обкръжението). Въпреки липсата на задълбочени оценки, базирани на емпирични данни, в настоящия обзор е направен опит да се коментират потенциалните канали на проникване на екстремистки влияния от гледна точка на българския контекст. Не трябва да се забравя обаче, че досегът с екстремистки идеологии и влияния сам по себе си не означава, че някой ще възприеме идеите, с които се е сблъскал, или че ще промени поведението си съобразно тези идеи. За да настъпят подобни когнитивни или поведенчески промени е необходимо да са налице и други фактори като вътрешно търсене и предразположеност (подтикващи фактори), както и подходяща среда.

Контакти с членове на крайнодесни организации, пропагандиращи крайнодясна идеология

По отношение на крайнодясната радикализация, правителствени анализи показват, че различни групи и организации, изповядващи крайнодесни, ултранационалистически или неонацистки възгледи, стават по-активни от средата на първото десетилетие на 21-ви век¹²⁹. Такива организации рекрутират младежи на възраст 14-20 години, включително и в университети и училища, под претекст, че изнасят патриотични лекции за исторически събития. Според Държавна агенция „Национална сигурност“ тези групи се занимават с разпространение на антисемитска и расистка пропаганда (в интернет, чрез послания на радикализирани лидери и чрез разпространение на печатни материали), често опирайки се на национална патриотична реторика, и прибегват до насилие срещу граждани, основано на етническа принадлежност, цвят на кожата, религия или сексуална ориентация. Заедно с това все по-популярни стават паравоенните групи, осигуряващи бойно и военно обучение. Чрез социалните мрежи те активно набират доброволци за антиимигрантски гранични патрули.

Религиозно обучение в Близкия изток

Религиозното обучение в страни от Близкия изток би могло да се превърне в канал за проникване на екстремистки идеи, ако учащи се там български граждани попаднат под влиянието на религиозни структури и проповедници, свързани с войнстващи ислямистки идеи, интернализират тези идеи и станат техни проводници при завръщането си в страната.

¹²⁸ Strategy for Countering Radicalization and Terrorism 2015 – 2025, Draft, pp. 4-5; Николов, Й., Р. Босев, Има ли пряка опасност за България. В. *Капитал*, 9.01.2015.

¹²⁹ Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, *Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер*. София, 2011 г.

Каре 3. Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии (Продължение)

В българския контекст може да се постави на разглеждане въпросът за обучението на мюсюлмани български граждани във висши религиозни учебни заведения в държави от Близкия изток (Йордания, Египет, Йемен, Саудитска Арабия и др.)¹³⁰. Такова обучение става възможно чрез предоставянето на стипендии най-вече от Главното мюфтийство, като то е привлекателно предвид това, че Висшият ислямски институт в страната не е акредитиран от българските власти и съответно неговите дипломи не се признават. В допълнение, езикът на обучение в Ислямския институт е турски, което прави учебното заведение по-трудно достъпно за мюсюлмани, чийто майчин език не е турски. Трябва да се подчертае, че не всички висши ислямски образователни институции в Близкия изток следват учебни програми, базирани на салафитските интерпретации на исляма, а тези, които следват такива учебни програми, не предлагат на студентите си непременно войнстващ екстремистки прочит на салафизма. В този смисъл е необходимо да се направи проучване на учебните програми в посещаваните от мюсюлмани български граждани учебни заведения в Близкия изток. Най-добрият източник за получаване на такава информация е Главното мюфтийство в България – институцията, която управлява таксите за обучение на студенти в чуждестранни университети, както и регистрите за обучение на всички сертифицирани и действащи имами и *ваизи* (проповедници) в страната. Този тип информация може да бъде получена чрез официално запитване до Главното мюфтийство от страна на Дирекция „Вероизповедания“ към Министерски съвет¹³¹.

Трябва да се подчертае, че събирането на подобни данни може да даде информация за присъствието на мюсюлмански религиозни водачи (имами, ваизи и мюезини), които потенциално изпълняват своите религиозни задължения сред местните общности според салафитските интерпретации на исляма, което само по себе си не е признак на потенциална насилствена радикализация. Макар че е свързан с по-строга и догматична интерпретация на исляма, салафизмът не бива да се поставя под общ знаменател с насилствения джихадизъм.

Контакт с екстремистки ислямистки проповедници в джамии в държави от Западна Европа

Присъствието на крайни ислямистки проповедници в джамии в държави от Западна Европа и в Западните Балкани многократно е било предмет на журналистически репортажи и публични дискусии¹³². Установяването на контакти на български граждани с джамии в Западна Европа и по-специално с екстремистки проповедници в някои от тези джамии може да се превърне в канал

¹³⁰ Според Ахмед Ахмедов, Главен секретар на Главното мюфтийство, към 2014 г. броят на студентите, завършили чуждестранни ислямски университети е 300, от които около 70 % в Турция, 10 % в Йордания, 10 % в Саудитска Арабия, а останалите – в Египет и други държави от арабския свят. (Зорница, С. Какво патриотично има в това да изправяш хората едни срещу други. В. *Капитал*, 28.03.2014).

¹³¹ Според Закона за вероизповеданията, Дирекция „Вероизповедания“ на Министерски съвет е институцията, която координира отношението на изпълнителната власт с вероизповеданията в България (чл. 35 (1)).

¹³² Вж. Bundeministerium des Inneren (2015) *Verfassungsschutzbericht 2014*. Berlin, Bundesminister des Innern.

Kursani, S. (2015) *Report inquiring into the causes and consequences of Kosovo citizens' involvement as foreign fighters in Syria and Iraq*. Occasional Paper 04/2015. Pristina, KCSS.

Каре 3. Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии (Продължение)

за проникване и разпространение на войнстващи ислямистки идеи в страната. Набирането на информация за наличието на подобни контакти може да бъде предмет на дейността на разузнавателните служби в сътрудничество с партньорски институции от съответните западноевропейски държави. Към настоящия момент обаче липсва информация за обхвата и динамиката на практиквания от някои български мюсюлмани (българоезични мюсюлмани и роми) „религиозен туризъм“ в джамии в Германия, Франция, Обединеното кралство и др.

Чуждестранни религиозни емисари, действащи на местно ниво

Опитът в България показва, че след падането на Берлинската стена и отварянето на границите, страната, заедно с други балкански държави с големи мюсюлмански малцинства (и подобно на западноевропейските държави след 80-те години на миналия век) става обект на дейността на мюсюлмански благотворителни организации от мюсюлмански държави като Саудитска Арабия, Йордания или Иран. Тази благотворителна дейност се развива от емисари и фондации, и включва и прозелитизъм на т.нар. ортодоксален ислям (салафитски интерпретации на исляма). Когато в началото на 21-ви век българските разузнавателни служби установяват, че някои от тези емисари са проводници на екстремистки религиозни идеи, те биват екстрадирани от страната. Едно по-скорошно явление касае посещения в страната на ислямски поклонници и проповедници от западноевропейски държави в села, населени с българоезични мюсюлмани. Наблюдението на дейността на тези емисари и преценката за това доколко тяхната дейност би могла да провокира (когнитивна или поведенческа) ислямистка радикализация е част от работата на разузнавателните и правоприлагащи органи.

Достъп до екстремистка пропаганда по интернет

Интернет и социалните мрежи са се превърнали в основни и слабо регулирани средства за пропагандиране, комуникиране и разпространяване на крайнодесни или ислямистки екстремистки идеи посредством полупублични и защитени с пароли форуми, пропагандни видеа, официални сайтове и други подобни средства. Джихадистките сайтове например използват маркетингови техники през мултимедийни формати, за да моделират колективни или индивидуални идентичности. Маркетинговите техники обединяват установени форми на реторика и пропаганда с нови начини за достигане на целевата аудитория, както чрез популярната култура, така и чрез религиозните идеологии. Някои от тези комуникационни техники включват: 1) реторика на „символични кръстосни походи“ – представя политически аргументи, с които да убеди аудиторията в легитимността на джихадистките цели; 2) концептуализиране и внушаване на дихотомия на вярващи и неверници – през призмата на уммата (общността на мюсюлманите) обществото се разделя на вярващи и неверници; 3) обвързването на пропагандата с Корана служи да легитимира идеологията на екстремизма чрез постоянното използване на елементи от свещената книга и преплитането на ислямски концепции с джихадистки идеи; 4) пропагандира се т.нар. „изместване на отговорността“ предвид това, че насилието се счита за единственото възможно средство за постигане на победа над врага¹³³.

¹³³ Bhui, K.& Ibrahim, Y. (2013) 'Marketing the "radical": Symbolic communication and persuasive technologies in jihadist websites,' *Transcultural Psychiatry*, 50(2), 216-234.

Каре 3. Канали за контакт с екстремистки влияния и идеологии (Продължение)

Трябва да се отбележи, че интернет се използва с пропагандна цел от множество екстремистки актьори с цел популяризиране на идеи и рекрутиране на последователи. Сред тях са например политически сепаратисти като ЕТА, неонацисти, крайнодесни екстремисти и др. Много от тези групи поддържат уебсайтове, занимават се и с обмен на информация във форуми и чатове и използват активно социалните мрежи.

Благотворителни организации със скрита ислямистка платформа в бежанските центрове

Данни на правоприлагащи институции в някои държави от ЕС (например Германия и Белгия) сочат, че в отделни бежански центрове действат ислямистки благотворителни организации, които провеждат паралелно със своите хуманитарни дейности и екстремистка религиозна пропаганда за привличане на последователи за целите на (войнстващи) ислямистки организации. В тази връзка е препоръчително да се проследи присъствието на такива организации в централите за търсещите убежище в България. Същевременно със служителите, работещи в тези центрове, би следвало да се проведе обучение относно потенциалните рискове, свързани с проникването на такива организации. Групата служители, които следва да бъдат обучени, може да включва представители на Държавната агенция за бежанците и трите регистрационно-приемателни центъра, които работят в момента – в София, с подцентрове в Овча купел, Военна рампа и Враждебна, в село Баня и в град Харманли, на транзитния център в село Пъстрогор, както и на неправителствени организации, предоставящи услуги. Обучението следва да се основава на задълбочен анализ на възможните канали за проникване и реалното присъствие на такива организации на терен, и как те да бъдат различавани от истинските организации за хуманитарна помощ и социална подкрепа.

Групова изолация и капсулиране

Процесите на изолация и капсулиране на ниво общност или ниво подгрупа, както и случаите на дискриминация в комбинация с други фактори като неблагоприятни социални и икономически условия, могат да направят някои лица уязвими към потенциална радикализация. Българската *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)*¹³⁴ определя крайната бедност, социалната изолация и маргинализирането на някои общности в страната като един от вътрешните рискове за радикализация вследствие увеличаване уязвимостта на хората от тези общности към екстремистки идеологии. Социологическите проучвания през последните две десетилетия многократно обръщат внимание на социалната изолация и маргинализацията на някои ромски общности и в частност тези, които живеят в гетата на някои български градове. При липсата на съответно образование и в контекста на висока безработица, липса на елементарни жизнено условия и непрекъсната дискриминация някои ромски подгрупи в гетата са на практика силно маргинализирани спрямо останалата част от обществото. Социалната изолация и капсулиране на ниво общност не означават автоматична изложеност на

¹³⁴ Министерски съвет, Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020), Решение № 1039, 30.12.2015, с. 6.

членовете на тези общности на радикализация. В комбинация обаче с други фактори на индивидуално ниво, маргинализацията и капсулирането могат да се окажат среда, която провокира потенциална радикализация на определени лица. Българските власти са идентифицирали заплахата от радикализация сред някои членове на ромската общност в квартал „Изток“ в град Пазарджик, демонстрирали съпричастност с идеите на Ислямска държава. Четиринадесет членове от тази общност са изправени пред съда по обвинение в пропаганда за война и проповядване на омраза на религиозна основа¹³⁵. Според изнесените данни в обвинението, членовете на тази общност са показали признаци на капсулиране и са скъсали връзките си със съседите и хора извън групата. Капсулирането на групата е наблюдавано и от полицията, и от социалните работници¹³⁶.

Предупредителни „червени знамена“

Притежание и разпространение на екстремистка литература, пропагандни материали, екстремистко онлайн съдържание

Много вероятно е хората, привлечени от екстремистки идеи, да търсят различни типове идеологическо или пропагандно съдържание онлайн, да го разпространяват или ползват чрез различни печатни материали. Това може да включва литература, информационни и рекламни брошури и памфлети, различни аксесоари или принадлежности с изображения на символи или текстове, свързани с идея или кауза, в която вярват. Притежанието на екстремистка литература може да бъде признак на интерес към идеите, пропагандирани в тази литература, а разпространяването ѝ – признак на желание тези идеи да се споделят с други хора.

Служителите на първа линия обаче могат да имат трудности при разпознаването на екстремисткия характер на подобна литература или материали, особено когато става дума за идеологическа литература. Литературата, пропагандираща войнстващи ислямистки идеи например често е на арабски или на турски език. Необходимо е да се подчертае, че проявата на интерес към литература с екстремистко съдържание може да е продиктуван от различни мотиви и само по себе си не представлява незаконна дейност¹³⁷.

Възможен начин за разпознаване дали един материал е с екстремистки или терористичен характер, е дали в него се набляга върху насилието, или са налице типичните символи на известни екстремистки и терористични групи като ИД, „Фронт Ал Нусра“ и други групи от „Ал Кайда“. Притежаването или разпространяването на литература/пропагандни материали, възхваляващи насилието или борещи се за терористична кауза, е „червен флаг“ за ради-

¹³⁵ Обвинителен акт по дело НХОД 44/2016.

¹³⁶ Вж. Приложението за по-подробен анализ на резултатите от качествено проучване в тази общност.

¹³⁷ В България няма списък на забранени заглавия, притежанието или разпространението на които да е криминализирано.

кализация. Тези материали може да са свързани с бойни действия, видеа и снимки на обезглавявания или убийства, други насилствени действия и призови, свързани с идеологически/терористичен наратив, както и наръчници за правене на експлозиви, боравене с оръжия, военни/бойни учебни материали, особено ако са свързани с (или произведени от) терористична група. За да е възможно наблюдението на подобно поведение е необходимо да се разработят учебни модули за служителите на първа линия, включващи практически примери, за да бъдат те по-добре информирани и способни да разпознават такова съдържание.

В българския контекст, разузнавателните служби са идентифицирали случай на изразена символична подкрепа за ИД от някои членове на малка салафитска общност в ромския квартал „Изток“ на град Пазарджик. Установените действия са свързани с разпространение на пропагандни материали със символа на ИД – шапки, тениски, знамена; разпространение в социалните мрежи на видеа, възхваляващи битката на джихадистите; позиране за снимки със знамето на ИД, както и проповядване пред него. По този повод 14 обвиняеми са изправени пред съда по обвинения за пропаганда за война (чл. 407 от НК) и подбуждане на дискриминация и омраза на религиозна основа (чл. 164 от НК).

Що се отнася до крайнодясната радикализация, проявата на интерес или търсенето в интернет на информация за атаки, извършвани от „стрелци-единици“, както на материали с реч на омразата или призоваващи към насилие би могло да бъде считано за рисков белег по линия на този индикатор. В това отношение особено полезно за практиците е ръководството на Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, разработено през 2011 г., което съдържа каталог от символи и знаци, използвани от крайнодесни групи и организации¹³⁸, като такъв тип материали трябва да бъдат актуализирани и активно разпространявани сред служители на първа линия и други заинтересовани лица.

Притежанието или разпространението на литература, съдържаща информация за военно обучение, боравене с оръжия или правене на експлозиви би следвало да се разглежда като знак за по-сериозен риск от радикализация.

Организиране или участие в протести с екстремистки каузи

Участието в протести с екстремистки каузи (свързани или с крайнодесни, или с ислямистки идеи) би могло да бъде рисков фактор за потенциална радикализация. Особено на местно ниво си струва да се наблюдават екстремистки протести и техните организатори и лидери, както и масата от присъстващи лица (местни или пристигащи отвън). Индикаторът би могъл да се наблюдава от служители на първа линия и тези, които се грижат за сигурността по време на масови събития. Необходим е по-систематичен подход към наблюдението на такива събития и по-добра информираност на местните полицейски служители за различните екстремистки групи, действащи в страната. Има специализирани полицейски звена,

¹³⁸ ЦКБППМН, Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер. София, 2011 г.

натоварени със задачата да наблюдават и да осигуряват обществената безопасност във връзка със спортни събития и други масови събирания, но те трябва да разширят фокуса си към по-систематичен мониторинг и анализ на екстремистки протести, митинги, демонстрации и други публични събития.

В контекста на ислямистката радикализация екстремистките каузи може да включват: създаване на Халифат като функциониращ политически субект с религиозните норми на исляма, които да заместят националното право и светския ред; сваляне на демократично избраното правителство, за да бъде заменено то с ислямска държава (Халифат); налагане законите на шариата на мястото на националните закони; премахване на светския конституционен ред и замяната му с ред, почиващ върху ислямските принципи.

В контекста на крайнодясната радикализация екстремистките каузи може да включват: изгонване на всички чужденци, изключване на малцинствата от политическия живот; премахване на Конституцията или на действащото демократично избрано правителство под предлог, че не представлява интересите на нацията; промяна на либералната демокрация с авторитарен или открито егалитарен ред (пряка демокрация); ограничаване или премахване на културните или религиозните права на малцинствени или имигрантски общности в страната.

Установяване на контакти или членуване в екстремистки групи (в чужбина или в страната)

Хората в по-напреднал стадий на радикализация се стремят към взаимодействие или присъединяване към екстремистки групи, чиято кауза подкрепят. В някои случаи обаче едно лице може да бъде въввлечено в такива групи не от вътрешни убеждения, а поради натиск от обкръжението си. При поведение с по-висок заряд на риск, асоциирането с екстремистки групи би се комбинирало с други поведенчески признаци като промени във външния вид, участие в дейностите на групата (като протести и демонстрации), ходене на определени места, където се събират групите, и др. За да бъдат в състояние да наблюдават подобен индикатор, служителите на първа линия (особено социалните работници и учителите) би следвало посредством обучения и информационни материали да бъдат запознати с основните екстремистки групи, действащи в страната.

Политическият активизъм сам по себе си не може да е критерий за преценка на нечия уязвимост към радикализация. Активното участие и ангажираност в дейности на екстремистки групи обаче е индикация, че лицето е в риск от рекрутиране и приобщаване.

Поддържането на контакти (по интернет, по телефона или чрез посредници) с екстремистки групи в чужбина (крайнодесни или ислямистки) може да е сигнал за повишен риск от радикализация. Наблюдаването на такива контакти обаче трябва да е по-скоро част от функциите на разузнавателните служби.

Участие в криминална дейност/банди

Участието в криминална дейност може да бъде както допринасящ фактор, така и симптом за протичащ процес на радикализация. Емпиричният анализ

на извършени актове на насилствена радикализация в държави от Западна Европа и САЩ показва, че в много случаи извършителите са имали история на насилие, били са криминално проявени и/или са били част от банди¹³⁹. Според скорошни изследвания „криминалните и терористичните групи [в Европа] са започнали да вербуват хора от един и същи кръг, създавайки (често непреднамерено търсени) синергии“¹⁴⁰. Ето защо участието на лица в такива дейности (в комбинация с други фактори) би могло да представлява потенциален допринасящ фактор и сигнал за радикализация.

Екстремистките идеологии и каузи привличат хора от престъпните среди, но също така могат и да тласнат към престъпление – по няколко причини. Участието в криминална банда може да създаде благоприятна среда и условия за въвличане в радикализация – например ако престъпната банда влезе в контакт с екстремисти заради контрабанда на оръжия и други незаконни стоки. Анализът на емпирични данни от последните години сочи, че някои от извършителите на насилствени актове в Западна Европа, свързани с войнстващ ислямизъм, са „еволуирали“ по така наречения път „от никой до герой“ (from zero to hero). Участието в актове на насилие, почиващи на екстремистка ислямистка идеология, за тях се превръща в начин да се измъкнат от своята криминална среда и да се идентифицират с възхвалявана кауза и нова идентичност, която им дава оправдание за извършени или бъдещи престъпления, или извинение да продължат да извършват престъпления в името на „легитимна кауза“¹⁴¹. Според някои автори „джихадизмът предлага изкупление за престъпността, като едновременно с това удовлетворява същите лични нужди и желания, довели до участие в нея, правейки „скокът“ от престъпност към тероризъм по-малък, отколкото обикновено се смята“¹⁴².

Наличието на криминална история може да е свързана с престой в затвора и лоша реинтеграция в обществото, което прави лицето уязвимо поради недоволство, социална изолация, липса на перспективи, но и заради потенциален достъп до престъпни (и терористични) мрежи и обмяна на умения и контакти. Затворите сами по себе си са доказана среда, създаваща уязвимост към рекрутиране за екстремистки идеи и организации.

Постепенното отричане на легитимността на установените правила и институции в процеса на радикализация също може да доведе до зачестяващо прекриване на закона¹⁴³.

¹³⁹ Basra, R., Neumann, P. and Brunner, C. (2016) *Criminal Pasts, Terrorist Futures: European Jihadists and the New Crime-Terror Nexus*. London, The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence. <<http://icsr.info/wp-content/uploads/2016/10/ICSR-Report-Criminal-Pasts-Terrorist-Futures-European-Jihadists-and-the-New-Crime-Terror-Nexus.pdf>>.

¹⁴⁰ Пак там, с. 3.

¹⁴¹ За подобни изводи относно чуждестранни бойци от Косово вж. – Kursani (2015).

¹⁴² Пак там, с. 3.

¹⁴³ Community Policing Preventing Radicalisation & Terrorism (CoPRRa) (2013) *Manual for Trainers*. 2nd Edition. Brussels, Federal Police of Belgium. p. 24.

3.3.3. Признаци за висок риск

Следващите индикатори не са предназначени за ранно предупреждение, защото показват криминализирани деяния, които в контекста на радикализацията към насилие, крият голям риск и изискват незабавното внимание от страна на разузнавателните и правоприлагащите институции.

Пътуване до рискови държави/зони на конфликт

Пътуването до рискови държави и зони на конфликт като Сирия или Ирак се счита за признак, че е поет път към подкрепа или извършване на джихадистка дейност. Планирането и осъществяването на пътуване до подобна дестинация вече не е ранен предупредителен знак за радикализация, а сериозна индикация за намерение за участие в терористична дейност (или най-малкото за пътуване до държави, където рисковете от въвличане в нея се увеличават съществено). За да може да се разпознае и правилно разбере този индикатор, е необходимо да се направи списък с такива държави, които да бъде неразделна част от бъдещ наръчник.

В държави от Западна Европа, като Белгия, Франция или Германия, които излъчиха голям брой чуждестранни бойци, често се случва членове на техните семейства или социалното им обкръжение, както и местни служители на първа линия да са тези, които сигнализират властите за намерение за пътуване или действително пътуване на дадено лице. Ето защо е необходимо да познаваме този индикатор като потенциално силен признак на радикализация, особено в контекста на настоящия конфликт в Сирия и региона, и действията на вербовчици и членове на войнстващи ислямистки организации в други зони на конфликт като Йемен и Сомалия.

През 2015 г. бяха приети изменения в българския Наказателен кодекс, с които се криминализира пътуването с цел подготовка, планиране или участие в терористична дейност, както и предоставяне или участието в дейности по обучение в тероризъм.

Участие в бойни действия/военно обучение

Това е индикатор за действителна радикализация, тъй като може да означава подготовка или намерение от страна на лица или групи да участват в незаконни бойни действия. Той е от особена важност при наблюдението от страна на разузнавателни и правоприлагащи служители. Предоставянето на военно обучение трябва да бъде разграничено от нормалната тренировъчна дейност (напр. бойни изкуства). Може да се направи разграничение между обучението за използване на оръжия и общите физически или бойни тренировки или на база намерението и характера на организацията или групата, предоставяща обучението. Такова обучение например в момента се предлага от две крайнодесни формации в България – Комитета за национално спасение „Васил Левски“ и Българското народно опълчение, и се пропагандира официално на техните уебсайтове¹⁴⁴. Следва да се отбележи също така, че някои

¹⁴⁴ <<https://www.bnoshipka.org/index.php?cat=1&subcat=3>>

клубове на бивши военнослужещи или ловци продължават да организират и участват в събития и дейности, включващи боравене със законно оръжие и други тренировъчни техники, което не означава непременно намерение за прилагане на тези умения в незаконни дейности.

В контекста на ислямистката радикализация няма публично известни примери за изградени тренировъчни лагери в България с цел осигуряване на бойно обучение на бъдещи чуждестранни бойци, въпреки че през 2016 г. Европол предупреди за съществуването на такива лагери в Европа. Следователно този индикатор не може да бъде конкретизиран допълнително, така че да даде точни примери за разпознаване на такива дейности и разграничаването им от други, които не са обезпокоителни.

Закупуване на оръжия, експлозиви и свързани с тях материали

Прихващането на дейности, свързани с придобиване на оръжия, експлозиви и свързани с тях материали, попада в правомощията на правоприлагащите органи, които са натоварени с упражняване на контрол върху придобиването и използването на оръжия и биха могли да забележат подобна необичайна или незаконна дейност. Те следва да са наясно, че в контекста на радикализацията този индикатор има повишена тежест, въпреки че е нужна допълнителна информация, за да е сигурно, че оръжията са придобити с определена цел.

3.4. ИЗГРАЖДАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ГОТОВНОСТ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РАДИКАЛИЗАЦИЯТА: ПРЕПОРЪКИ

В отговор на променящата се международна обстановка, българското правителство прие редица мерки за сигурност с цел подобряване на наблюдението, превенцията и реакцията на потенциални терористични заплахи и процеси на радикализация, както и за по-успешно справяне с преминаването на чуждестранни бойци през територията на страната. Действията на правителството са насочени основно към повишаване капацитета на службите за сигурност във връзка с прилагането на антитерористични мерки и контрол, а изготвените през 2015 г. нова национална *Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)* и План за нейното изпълнение предвиждат разработването на **„меки“ политики и мерки за ранно идентифициране и превенция на радикализацията**, преди да достигне фазата на употреба на насилие, включително чрез ангажиране на различни ведомства и организации на гражданското общество¹⁴⁵. Макар че това несъмнено е развитие в правилната посока, е необходимо тези политики и мерки да се уповават на наблюдение на рисковите групи и анализ на сложната социална динамика и мотивиращите фактори, пораждащи потенциална радикализация.

¹⁴⁵ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма 2015 – 2025 г. <http://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/03D112AA-56ED-4203-8206-5AEE7FAAE134/0/Antiterorist_strategy.pdf>.

През 2015 г. Центърът за изследване на демокрацията проведе задълбочено изследване¹⁴⁶ на заплахите и тенденциите за радикализация, даващо основополагаща оценка на характера и обхвата на три различни форми на радикализация и техните проявления: политически мотивирана (крайнодясна и крайнолява) радикализация, ислямистка радикализация и футболно хулиганство. В допълнение изследването разглежда законодателната, политическата и институционалната рамка за мониторинг, противодействие и превенция на радикализацията в България. Проучването запълни празнотата от знания, свързана с основните рискове и форми на радикализация в страната, особено в контекста на международно проявяващите се феномени.

Нашите констатации показват ясно, че **липсва достатъчно разбиране за радикализацията сред държавните институции и служителите на първа линия**, включително относно подтикващи и притегателни фактори, пътища и уязвимости на лица или групи от хора; по тази причина няма и достатъчно знания за предотвратяване и справяне с такива проблеми. Съответните власти са на много ранен етап от разработването на ефективни методи за идентифициране, предотвратяване и противодействие на процесите и проявите на радикализация. Правоприлагащите и разузнавателните органи често са активни в прилагането на наблюдаващи, репресивни и възпиращи действия срещу радикализацията, но липсва систематичен и организиран институционален подход за ранно разпознаване и превенция на тези тенденции. Освен това участието на други ключови актьори като образователната и социалната системи в тези усилия е ограничено. Те имат потенциално важна роля в превенцията, но не разпознават феномена радикализация като приоритет в своята работа и затова не са особено подготвени за идентифициране, оценка и ограничаване на рисковете. Единствено репресивните мерки не са достатъчни за предотвратяване или противодействие на процеси със сложни социални корени. Правоприлагащите органи и органите за сигурност играят важна роля в противодействието на насилствената радикализация, но до тяхната интервенция следва да се прибегва като крайна мярка в действията на правителството, след като са изчерпани средствата на меките интервенции.

Предвидените мерки в Плана за изпълнение на *Стратегията за противодействие на радикализацията и тероризма (2015 – 2020 г.)* са амбициозни и включват няколко съществени елемента, които са необходими за възприемане на цялостен и мултидисциплинарен подход към противодействието на радикализацията. Съществуват обаче редица предизвикателства пред разработването на ефективни, основани на факти и оценка на нуждите политики за превенция и противодействие на радикализацията в България.

Мултиинституционалният подход, в който актьорите имат способността, знанията и капацитета да идентифицират и подкрепят лица в риск, е от съществено значение. Същевременно този подход изисква **солидни и актуални доказателства за характера и обхвата на явлението**, с използване на правилни инструменти за диагностициране, оценка, приоритизиране и мониторинг на свързаните рискове. Второто съществено изискване е експертизата

¹⁴⁶ Център за изследване на демокрацията. Радикализация в България: Заплахи и тенденции. София, 2015.

и капацитетът на държавните институции за разбиране и реагиране на рисковете от радикализация. Повишаването на административния и експертния капацитет на ключови служители на първа линия трябва да бъде съчетано с изграждането на съответната институционална инфраструктура и механизми за междуетапно сътрудничество, обмен на информация и подкрепа на лицата в риск.

Следването на по-активен подход от всички заинтересовани институции би трябвало да започне с включване на въпросите на радикализацията в тяхното стратегическо планиране и ежедневна работа. В държавите с недостатъчен опит в противодействието и превенцията на радикализацията, правителствата следва да се фокусират преди всичко върху получаването на **точна, основана на доказателства картина за разпространението и характера на рисковете**, както и върху **изграждане на институционална готовност за идентифициране и реагиране на тези рискове**. В случая с България е необходимо прилагането на следните политики за справяне с тези предизвикателства:

Междуетапно сътрудничество на национално и местно равнище

- Необходимо е да се създаде **централен координационен орган за противодействие и превенция на радикализацията** на национално равнище. В идеалния случай националният координационен орган следва да се създаде на ниво Министерски съвет с основна задача координиране изпълнението на Стратегията и Плана за изпълнението ѝ. Той трябва да бъде натоварен и със задачи по предоставяне на методически насоки и експертиза, централизиране на информацията и анализиране на заплахите, координиране работата на териториалните структури, участващи в превенцията, разработване на обучения и повишаване на осведомеността, осигуряване обмен на информация и сътрудничество между съответните заинтересовани страни, разработване и оценка на програми за превенция. Основният фокус на тази структура трябва да бъде върху превенцията и ранното идентифициране на рискове.
- Създаване на **междуетапно механизъм за превенция и координация на местно равнище** (или адаптиране на съществуващи такива), способен да идентифицира, наблюдава и предотвратява радикализацията. Механизмът следва да включва създаване на експертни групи или местни междуетапни екипи с ясно дефинирана координираща роля на областните управители, местните власти или местната полиция. Тези смесени екипи може да включват представители на местните власти, полицията, здравни работници, социални работници, комисии за противодействие на младежка престъпност, служители в пенитенциарните заведения, учители и психолози, организации на гражданското общество и местната общност, и др. Тяхната основна задача е да обсъждат и обменят информация за ранни признаци на риск и уязвими лица с цел оценка на необходимостта от целенасочена превенция и вземане на решения относно характера на мерките.
- Предоставяне на ясни инструкции за **разделянето и обхвата на отговорностите, задачите и ролята** на съответните държавни и недържавни актьори в превантивната работа по противодействие на радикализацията.

та (събиране и анализ на информация, оценка и насочване на отделните случаи, формулиране и изпълнение на превантивни мерки). Събирането на разузнавателни данни трябва да бъде строго разграничено от обмена на информация в превантивната работа.

Ранно идентифициране на рискове и превантивни мерки

- Разработване на **система за ранно предупреждение** за наблюдение на рисковете от радикализация. Системата трябва да определя ясно механизмите за докладване на информация за рискови признаци и кой да извършва това (напр. служители на първа линия, както и канали за сигнали от граждани, членове на семейството и роднини на уязвими лица); как и от кого се оценяват и приоритизират рисковете, както и процедури за последващи действия съобразно нуждите на всеки отделен случай. Тази система трябва да бъде гъвкава, да се преглежда редовно и да подлежи на строг контрол по отношение събирането и анализирането на данните. Трябва да е ясен пътят за обратна връзка от анализа на данните до предписанията за политики и вграждането им в системата. В допълнение тази система предполага:
- Разработване на **рамка от тествани на терен индикатори за риск** за идентифициране, наблюдение и оценка на признаците за радикализация въз основа на емпирично валидирани констатации. Настоящият преглед на ключови рискови индикатори служи за отправна точка и дава солидна начална база за изграждането на такава система и разработването на индикатори, съобразени с конкретния контекст. Разработване на **методология за оценка на риска/уязвимостта** на лицата в риск, както и за анализиране на съответни тенденции и развития на общностно, регионално и национално равнище, която да се извършва от обучени професионалисти/анализатори.
- Внедряване на **механизъм за насочване на уязвими лица** към подходящи превантивни мерки. Тези мерки следва да бъдат приети след широки консултации с различни заинтересовани страни, както и въз основа на емпирични констатации за първопричините и факторите за процесите на радикализация в страната. Мерките могат да включват предоставяне на менторство и консултиране, насочване към специализирана психологическа, социална или друга помощ, или подкрепа за уязвими лица и техните приятели и семейства, и др.
- **Ангажиране на общността в превенцията:** укрепване на връзките между гражданското общество и местните власти, които по-добре от правоприлагащите органи и разузнавателните служби познават местните общности, местните динамики и взаимоотношения. Без участието на местните общности е невъзможно да се противодейства на потенциална местна ислямистка или крайнодясна радикализация. Необходимо е например политиките за превенция да се разработят по начин, който ангажира умерените мюсюлмански лидери с надзора над мюсюлманските общности по въпроси, свързани с вероизповеданието, и с осигуряването на религиозен живот и образование, които са достойни и удовлетворяващи и изключват непрозрачни източници на финансиране от чужбина.

Изграждане на знания, осведоменост, капацитет и експертиза

- За да може превантивната работа да се интегрира постепенно в ежедневната работа на **служителите на първа линия**, е необходимо техните умения, знания и способности за идентифициране и противодействие на радикализацията да бъдат в значителна степен повишени. Това предполага разработването на специални образователни програми, наръчници и ръководства, както и провеждането на редовни практически обучения. В материалите трябва ясно да бъдат артикулирани рисковете от радикализация на базата на солидни доказателства, начините за идентифициране на рисковете и модели за работа с лица от гледна точка на различните ведомства в отделните сектори. Материалите и обученията могат да използват за основа настоящата публикация.
- Повишаване експертния капацитет по въпросите на радикализацията и начините за справяне с нея на специалистите в правоприлагането и разузнаването, на анализаторите и други служители в държавната администрация, службите за сигурност и съдебната система.
- Подпомагане изследвания на отключващи радикализацията фактори, пътищата към насилие, формите и проявите на радикализация, въздействието на различните идеологии, вербуването по интернет и ролевите модели в местен контекст. Констатациите от изследванията трябва да бъдат в основата на всички мерки за ранно предупреждение и интервенция.

ПРИЛОЖЕНИЕ: РИСКОВЕ ОТ ИСЛЯМИСТКА РАДИКАЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. ПРОУЧВАНЕ В КВ. „ИЗТОК” НА ГРАД ПАЗАРДЖИК

Тази глава представя резултатите от качествено проучване, проведено в квартал „Изток” на град Пазарджик, целящо да подпомогне създаването в бъдеще на конкретизирани индикатори за установяване на рискове от ислямистка радикализация за целите на ранна превенция. Текстът поставя на дискусия въпроса за уязвимостта към радикализация сред членовете на конкретна уязвима група, а именно част от жителите на кв. „Изток” в Пазарджик, приемащи нетрадиционната за ислямското изповедание в страната салафитска интерпретация на исляма. Трябва да се подчертае, че изборът на група, по отношение на която е проведено изследването, не е базиран на факта, че членовете ѝ приемат определено религиозно изповедно течение, а на това че някои от тях, според данни на разузнавателни и правоприлагащи служби, демонстрират симпатия и символична подкрепа към екстремистки ислямистки организации, като Ислямска държава например.

В отговор на поставената в изследването задача, настоящият текст цели да подпомогне разбирането за 1) причините и социалните значения на процеса на приемане на нетрадиционна за страната интерпретация на исляма сред някои жители на кв. „Изток”; 2) причините и социалните значения на регистрираните прояви на симпатия към крайни ислямистки идеи и организации сред някои членове на групата; 3) степента и характера на уязвимост към потенциална радикализация сред членовете на групата.

Представеният тук анализ се базира на данни от различни източници. На първо място са систематизирани данните от провеждания в момента съдебен процес по дело НОХД 44/2016 г. на Окръжен съд, Пазарджик, по обвинения за подбуждане на дискриминация и омраза на религиозна основа (чл. 164 от НК) и за провеждане на пропаганда за война (чл. 407 от НК), както и от медийното покритие на процеса. В допълнение са обработени данни от 27 полустандартизирани интервюта¹⁴⁷, проведени в шест града (Пазарджик, Пловдив, Асеновград, Сливен, Нова Загора и София) с четири групи респонденти: а) експерти от правоприлагащи и разузнавателни институции на местно и централно ниво (осем интервюта); б) социални работници от регионалните дирекции на Агенцията за социално подпомагане, които са в пряк ежедневен контакт с групи в риск (девет интервюта); в) членове на Националната мрежа на здравните медиатори с дългогодишен опит в работата с ромски общности (четири интервюта); г) членове на местната общност и местни граждански

¹⁴⁷ В допълнение са ползвани данните от две експертни интервюта, проведени през 2015 г. и преди периода на настоящото изследване за целите на въвеждащо проучване на тенденциите по отношение ислямистката радикализация в България.

структури в кв. „Изток“ (шест интервюта). В допълнение бяха проведени теренните посещения и наблюдения в четири ромски квартала в градовете Пазарджик („Изток“), Асеновград („Лаково“), Сливен („Надежда“) и Нова Загора („Шести“).

Важно е да се отбележи, че настоящото изследване се базира на качествени данни за наблюденията, вижданията и преживяванията на другите по отношение на хората, изповядващи салафитски ислям в кв. „Изток“ – а именно представители на институциите на централно и местно ниво, чиито професионални задължения предполагат директни контакти с представителите на тази общност и в по-малка степен жители на квартала. В изследването липсва гледната точка на представители на групата от хора, изповядващи салафитска интерпретация на исляма¹⁴⁸. Причината за това е, че теренните посещения в кв. „Изток“ установиха настроения на тревожност и защитно отношение от страна на всички представители на местната общност, независимо от религия и език¹⁴⁹.

В полза на коректността трябва да се направи и уговорката, че приведените в съдебно дело НОХД 44/2016 г. данни за дейността на 14-те обвиняеми, изповядващи салафитска интерпретация на исляма, седем от които от Пазарджик, които се представят и дискутират в настоящия доклад, предстои да бъдат доказани в съда. Единствено решението на съда и изходът от делото ще верифицират достоверността и наказуемостта на приведените сведения.

Групата от последователи на Ахмед Муса ще бъдат обозначавани в настоящия текст като „хора, изповядващи салафитска интерпретация на исляма“, „салафити“ или „салафитска общност“. Всяко едно от тези обозначения трябва да се разбира като референция към идентифицирания процес на приемане от тези хора на нова, и нетрадиционна за ислямското изповедание в страната, интерпретация на исляма, която е близка до салафитската. Трите използвани обозначения не сочат връзка с термини като радикализация или ислямистка радикализация. За изчерпателно обяснение на понятията „ислямистка радикализация“ и „салафизъм“ се обърнете към първата част на настоящата публикация.

¹⁴⁸ Единственото проведено интервю е това с лидера на общността Ахмед Муса, в Пазарджишкия затвор на 17.06.2016 г. Интервюто е биографично и е направено с уговорката, че няма да бъде публикувано или цитирано публично.

¹⁴⁹ Провеждането на проучване сред групата на ромите, изповядващи салафитска интерпретация на исляма към момента на изследването (април – юли 2016 г.) бе затруднено предвид повишеното обществено внимание и страхове в контекста на протичащия съдебен процес (Дело НОХД 44/2016 г. на Окръжен съд, Пазарджик), както и на серията от решения за забрана на забулването на жени на общинските съвети в някои градове на страната, кулминирали в приемането на Закон за ограничаване носенето на облекло, прикриващо или скриващо лицето (приет от НС на 30.09.2016 г., обнародван в ДВ, бр. 80/2016 г., <http://www.parliament.bg/bg/laws/ID/42106/>). Т.нар. решения за забрана на „носенето на бурки на обществени места“, въведени чрез промени на Наредбите за обществения ред на съответните общини, включват това на общински съвет Пазарджик от 27.04.2016 г., <<http://www.focus-news.net/news/2016/04/27/2231229/pazardzhik-obshtinskite-savetnitsi-prieha-zabranata-za-nosene-na-burki.html>>; както и на общински съвет Стара Загора от 28.04.2016 г., <<http://www.focus-news.net/news/2016/04/28/2231932/stara-zagora-obshtinskiyat-savet-zabrani-noseneto-na-burki-na-obshtestveni-mesta.html>>, и на общински съвет Бургас от 1.06.2016 г., <<http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/obshtestvo/i-burgas-zabrani-noseneto-na-burki.html>>.

1. ДЕМОГРАФСКА И СОЦИАЛНА КАРТИНА НА РОМСКАТА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК“

Според официалните статистически данни, делът на ромите в България е 4,9 % от населението на страната (325 343 души). Принадлежат към различни вероизповедания, в т.ч. източноправославно християнство, протестантство (евангелизъм) и ислям¹⁵⁰. Различия има и в майчиния език на различните ромски общности в страната, като той може да бъде ромски, български, турски или румънски. Поради тенденцията някои роми да се самоопределят като българи (изповядващите източноправославно, католическо или протестантско изповедание) или турци (изповядващите ислям), различни изследователи разполагат числеността на ромските общности между 641 735 и 831 130 души към 2008 г.¹⁵¹ Повечето мюсюлмани в България, вкл. и мюсюлманите роми са сунити ханифити (95 % или 546 004 души), следвани от малка шиитска общност (27 407 души). И сунитите, и малцинството шиити, изповядват традиционен ислям, развил се под влиянието на Османската империя и вековното взаимодействие с преобладаващото християнско население. Тази ислямска традиция е различна от интерпретациите, посланията и практиките на исляма в арабския свят.

Жителите на кв. „Изток“ в Пазарджик принадлежат към две от големите ромски групи – даскане рома, буквално преведено български/християнски роми, говорещи балкански тип ромски диалект със значително влияние на българския език и т.нар. хорхане рома, буквално преведено турски/мюсюлмански роми, говорещи балкански тип ромски диалект със значително влияние на турски език¹⁵². Според данни от преброяването през 2011 г., обхващащо определени контролни райони на кв. „Изток“ в Пазарджик, 40 % от жителите на квартала се самоопределят като българи, 27 % като турци и 20 % като роми. Деклариралите източноправославно вероизповедание са 34,6 % от жителите на квартала, а деклариралите мюсюлманско – 18 %. Относително нисък е делът на жителите, изповядващи протестантско изповедание и на евангелистите – едва 3,5 %¹⁵³. Източноправославни християни са мнозинството от жителите с българско етническо самосъзнание (66 % от тези жители), 35 % от жителите с ромско самосъзнание и 6,5 % от жителите с турско етническо самосъзнание. Мюсюлмани са повече от половината от жителите с турско етническо самосъзнание (55 % от тези жители), 6,5 % от жителите с българско етническо самосъзнание и 3,7 % от жителите с ромско етническо самосъзнание.

От жителите на кв. „Изток“ 36,5 % декларират майчин език български, 31 % майчин език турски и 18 % майчин език ромски. Докато за мнозинствата

¹⁵⁰ Според експертни оценки около 30 % от ромите изповядват ислям (Институт „Отворено общество“. Ромите в България. Информационен справочник. София, 2008, с. 12).

¹⁵¹ Институт „Отворено общество“. Ромите в България. Информационен справочник. София, 2008.

¹⁵² Изчерпателно изложение на различните ромски групи в България може да се намери в: Институт „Отворено общество“. Ромите в България. Информационен справочник. София, 2008, с. 14-19.

¹⁵³ Трябва да се отбележи, че 13 % от жителите на квартала не са декларирали етническа принадлежност и вероизповедание.

от жители с българска и турска идентичност декларираният майчин език е съответно български (за 90 % от българите) и турски (за 97 % от турците), то малки дялове от жителите с ромска етническа идентичност декларират майчин език български (5 %) и турски (6 %). За 88 % от тях майчиният език е ромски.

Таблица 3. Население на кв. „Изток” по етническа принадлежност и вероизповедание според преброяване 2011 г.

Етническа група	Вероизповедание					
	Общо етн. група	Източноправославно	Протестантско	Мюсюлманско	Не се самоопределят	Непоказано
Общо	15 198	34,6 %	3,5 %	18,2 %	8,6 %	29,7 %
Българска	5 923	65,9 %	3 %	6,5 %	5,5 %	14,8 %
Турска	4 151	6,5 %	5,5 %	54,7 %	8 %	---
Ромска	2 988	35 %	4,4 %	3,7 %	18,9 %	30,2 %
Не се самоопределят	91	3 %	---	---	87 %	---
Непоказано	2 029	0,8 %	---	---	0	98,5 %

* Знакът „---” навсякъде обозначава конфиденциална информация, различна от нула.

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

Таблица 4. Население на кв. „Изток” по етническа принадлежност и майчин език според преброяване 2011 г.

Етническа група	Майчин език					
	Общо етн. група	Български	Турски	Ромски	Не се самоопределят	Непоказано
Общо	15 198	5 543	4 765	2 717	87	2 064
Българска	5 923	90 %	8 %	1 %	0,01 %	0,6 %
Турска	4 151	0,07 %	97 %	0,02 %	---	---
Ромска	2 988	5 %	6 %	88 %	---	---
Не се самоопределят	91	3 %	4 %	---	86 %	---
Непоказано	2 029	0,9 %	0,8 %	---	0	98 %

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

1.1. Образователен статус

Правят впечатление разликите в образователното равнище на населението на Пазарджик в сравнение с това в кв. „Изток“. Данните за всички нива на образование сочат значително по-неблагоприятен образователен статус за жителите на квартала. Ако в Пазарджик 21 % от населението на 7 и повече навършени години има завършено висше образование, то този дял за жителите на кв. „Изток“ е само 4 %. Завършено средно образование имат 43 % от жителите на града спрямо 17 % от тези на квартала, същевременно дялът на хората с основно образование в квартала е по-висок (33 %) от този на жителите на града (19 %), като същото важи и за завършилите начално образование с дял 7 % от жителите на града и 25 % от жителите на квартала. Никога не посещавали училище са 2 % от жителите на града и 7,4 % от жителите на квартала.

Таблица 5. Население на 7 и повече навършени години по етническа принадлежност и степен на завършено образование в гр. Пазарджик според преброяване 2011 г.

Етническа група	Общо	Висше	Средно	Основно	Начално	Незавършено начално	Никога не посещавали училище
Общо	66 977	21 %	43 %	19 %	8,6 %	6 %	2 %
Българска	54 255	25 %	49 %	17 %	5 %	3,5 %	0,5 %
Турска	4 246	0,6 %	5 %	33 %	33 %	18 %	9 %
Ромска	3 016	0,25 %	4 %	34 %	31,5 %	18 %	12 %
Не се само-определят	323	8 %	16 %	15 %	11 %	---	---
Непоказано	4 815	15 %	34 %	23 %	16 %	9 %	3 %

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

От групите, населяващи кв. „Изток“ най-нисък е образователният статус на декларираните турска етническа принадлежност, следвани от тези декларирали ромска етническа принадлежност. Образователният статус на хората, декларирали българска етническа принадлежност, макар и значително по-нисък от този за цялото население на града, остава по-висок в сравнение с другите две етнически общности в квартала (виж Таблица 4). Ако дялът на завършилите висше образование между турците и ромите в квартала е под 1 %, то при българите той е 9 %. Дялът на завършилите средно образование при българите е 34 %, докато този при турци и роми е под 4 %. Докато дялът на завършилите основно образование в квартала е близък при трите етнически групи (между 31 % и 35 %), то разлики се забелязват при тези, незавършили начално образование, чийто дял е 7 % при българите, 17 % при ромите и 19 % при турците.

Таблица 6. Население на 7 и повече навършени години по етническа принадлежност и степен на завършено образование в кв. „Изток” според преброяване 2011 г.

Етническа група	Общо	Висше	Средно	Основно	Начално	Незавършено начално	Никога не посещавали училище	
Общо	13 478	3,9 %	16,9 %	32,7 %	25,2 %	13,3 %	7,4 %	
Българска	5 484	8,9 %	34,3 %	31 %	14,6 %	7 %	3,8 %	
Турска	3 628	под 1 %	3,4 %	32,5 %	34,5 %	19,2 %	9,2 %	
Ромска	2 605	под 1 %	3,7 %	34,8 %	31,7 %	17 %	11,8 %	
Не се само-определят	76	---	---	---	33 %	13 %	---	
Непоказано	1 669	1 %	10 %	35 %	29 %	16 %	8 %	

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

1.2. Заетост и безработица

Данните от преброяването през 2011 г. сочат значителни етнически разлики в заетостта и безработицата за цялата страна, като трудово заети са 19,4 % от ромите и 46,9 % от българите, а безработни са 19,3 % от ромите и 6,6 % от българите¹⁵⁴. Една съпоставка на данните от същото преброяване за Пазарджик и кв. „Изток” сочи по-неблагоприятно положение на населението

Таблица 7. Население между 15-64 години по етническа принадлежност и икономическа активност в гр. Пазарджик и кв. „Изток” според преброяване 2011 г.

Етническа група	Общо		Коефициент на икономическа активност		Коефициент на заетост		Коефициент на безработица	
	град	квартал	град	квартал	град	квартал	град	квартал
Общо	51 103	10 758	66,0 %	45,3 %	55,2 %	26,8 %	16,4 %	40,7 %
Българска	41 059	4 314	71,1 %	58,2 %	61,5 %	41,3 %	13,5 %	29,1 %

¹⁵⁴ Национален статистически институт. Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Том 1 Население, Книга 3. Икономически характеристики на населението. 2011, с. 56. <<http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>>.

Таблица 7. Население между 15-64 години по етническа принадлежност и икономическа активност в гр. Пазарджик и кв. „Изток” според преброяване 2011 г. (Продължение)

Етническа група	Общо		Коефициент на икономическа активност		Коефициент на заетост		Коефициент на безработица	
	град	квартал	град	квартал	град	квартал	град	квартал
Турска	3 414	2 928	38,7 %	37,4 %	18,4 %	15,2 %	52,5 %	59,5 %
Ромска	2 483	2 100	36,0 %	36,8 %	18,9 %	17,3 %	47,5 %	53,0 %
Не се само-определят	145	61	41,4 %	24,6 %	35,9 %	16,4 %	13,3 %	33,3 %
Непоказано	3 754	1 339	55,1 %	34,8 %	43,7 %	20,9 %	20,7 %	39,9 %

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

на квартала спрямо това на града. Докато коефициентът на икономическа активност за населението на града е 66 %, този за населението на квартала е 45,3 %. Същевременно коефициентът на заетост за жителите на града е 55,2 %, докато този на жителите на квартала е почти два пъти по-нисък – 26,8 %. Заедно с това коефициентът на безработица за жителите на града е значително по-нисък (16,4 %) от този на жителите на квартала (40,7 %).

1.3. Условия на живот

Данните за условията на живот според етническата принадлежност на глава от домакинството сочат близки или сравнително близки стойности за жителите на Пазарджик и кв. „Изток” с декларирана турска или ромска етническа принадлежност. Това вероятно се дължи на факта, че мнозинството от жителите на града с тази етническа принадлежност живеят в кв. „Изток”. По-видими са разликите в жилищните условия при населението, декларирало българска етническа принадлежност. Тази група население има по-неблагоприятни жилищни условия спрямо българите в Пазарджик, както по отношение средния брой живущи лица в една стая и средната жилищна площ на едно лице, така и по отношение дела обитавани жилища без източник на водоснабдяване или такива без канализация (виж Таблица 8).

Приведените статистически данни без съмнение сочат един значително по-нисък социално-икономически статус на живеещото в кв. „Изток” население в сравнение с това в останалата част на града. Прави впечатление, че социално-икономическият профил на жителите с турско и ромско етническо самоопределение е по-неблагоприятен от този на жителите с българско етническо самоопределение в квартала. Съпоставката с населението на Па-

Таблица 8. Условия на живот в гр. Пазарджик и кв. „Изток” според етническата принадлежност на главата на домакинството към 1.02.2011 г.

	Етническа принадлежност на главата на домакинството		
	българска	турска	ромска
Среден брой живущи лица в една стая			
гр. Пазарджик	0,94	1,69	1,86
кв. „Изток”	1,20	1,69	1,86
Средна жилищна площ на едно лице – кв. м.			
гр. Пазарджик	22,45	10,41	10,06
кв. „Изток”	16,47	10,22	9,97
Обитавани жилища без източник на водоснабдяване			
гр. Пазарджик	0,03 %	3,4 %	6,6 %
кв. „Изток”	3 %	3,4 %	6,6 %
Обитавани жилища, свързани с изгребна, септична или попивна яма			
гр. Пазарджик	1,3 %	19,6 %	27 %
кв. „Изток”	5,3 %	22 %	28 %
Обитавани жилища без канализация			
гр. Пазарджик	0,007	19,2 %	13 %
кв. „Изток”	7 %	21,7 %	13 %

Източник: НСИ, данни, предоставени с официално запитване, 2016 г.

Пазарджик обаче показва неблагоприятни разлики по отношение образование, заетост и условия на живот и за самоопределилите се като българи жители на квартала.

Едно важно измерение от демографската, социална и икономическа динамика на квартала е свързано със сезонната и дълготрайна трудова миграция към страни от Западна Европа. За този феномен липсват статистически данни, но при разговори с респонденти въпросът за миграцията и трудовата заетост в чужбина на техни съквартилци присъства неизменно, като често се свързва с подобряването на техния икономически статус. Съгласно наблюденията на представители на правораздавателните институции постоянно отсъстващи с цел трудова заетост в Западна Европа са между 30 % и 50 % от жителите на квартала¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 20.05.2016 г.

2. ФОРМИРАНЕ НА САЛАФИТСКА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК”, ПАЗАРДЖИК

Проникването на нетрадиционните за мюсюлманското изповедание в България салафитски интерпретации на исляма в квартала изглежда е продукт на няколко основни и взаимосвързани фактора. На първо място, запознаването с този тип интерпретации на исляма, става възможно в хода на осъществени контакти с джамии в Австрия и Германия, а последвалото им разпространение в квартала идва в резултат на активната проповедническа дейност на Ахмед Муса, който се утвърждава като безспорен лидер и морален авторитет за оформящата се общност от вярващи. Паралелното създаване на мрежа от социално-икономически контакти на базата на възможности за упражняване на заетост и осигуряване на препитание, изглежда работи в полза на социалната динамика и свързаност на групата. От немаловажно значение е и изграждането на джамията „Абу Бекир” през 2002 г., която изиграва катализираща роля по отношение формирането на общността от вярващи. През годините липсват данни за наличието на салафитски влияния чрез емисари чужденци – проповедници от страни в арабския свят на място в кв. „Изток”.

Биографичните данни за Ахмед Муса¹⁵⁶ сочат, че салафитските идеи в кв. „Изток” в Пазарджик проникват чрез джамии от страни в Западна Европа, и по-точно Австрия и Германия. Там Муса се запознава с интерпретации на исляма, нетипични за ислямската теологична традиция в България. Наличните сведения сочат, че той се формира като ислямски проповедник при тези свои пътувания, както и по време на обучението си в училището за имами в гр. Сърница, което завършва през 2000 г. със свидетелство за имам-хатиб. Муса приема исляма, докато пребивава в Австрия през 90-те години на миналия век. Според представители на правораздавателните органи, процесът на разпространение на нетрадиционен за страната ислям в квартала съвпада с връщането му от Виена¹⁵⁷, когато той започва да използва малко помещение за богослужебни цели (месджид). В този период в сътрудничество с Главното мюфтийство обаче месджидът е затворен, заради сведения за проблеми в проповедите. Появата на по-радикални аспекти в проповедническия му арсенал като че ли се дължи на пребиваването му в Кьолн, Германия през 2001 г., където влиза в контакт с радикалната ислямистка организация „Халифатска държава”. Именно след това е регистриран един от публично известните актове на Муса, а именно разполагането на знаме „Държавата е халифат” в кв. „Изток” през 2003 г.¹⁵⁸ Това от своя страна става причина за първото заведено срещу него съдебно дело по обвинения за проповядване на ислямски фундаментализъм, насилствено изменение на държавния строй и подбуждане на междуетническа и религиозна вражда¹⁵⁹. По-късно, през пролетта на 2008 г., Муса бива асоцииран към т.нар. български клон на саудитската фондация „Ал Уакф Ал Ислями”, който не е регистриран в България и чиято цел е да

¹⁵⁶ Обвинителен акт по дело НОХД 44/2016 г.

¹⁵⁷ Според данните приведени в НХОД 44/2016 г. Муса е бил в Австрия през 90-те години на миналия век.

¹⁵⁸ Николов, Й. Първи идват емисарите. в. Капитал, 14.08.2004 г.

¹⁵⁹ Делото е НОХД 905/2004 г. на Пазарджишкия окръжен съд с обвинения по чл. 108, ал. 1, чл. 162, ал. 1 и чл. 164, ал. 1 от НК; News.bg, В Пазарджик гледат дело за проповядване на ислямски фундаментализъм, 01.11.2004 г., <<https://news.bg/society/v-pazardzhik-gledat-delo-za-propovadvane-na-isyamski-fundamentalizam.html>>.

извършва религиозно-проповедническа, обучителна и благотворителна дейност, основана на салафитската интерпретация на исляма. Това се превръща в един от трите състава на ново обвинение срещу него. През 2012 г. Муса, заедно с 12 действащи имами към Главното мюфтийство, е подведен под отговорност¹⁶⁰ за членство в нерегистрирана по законоустановения ред в България организация, която си е поставяла за цел извършване на престъпления по Глава 1 от Особената част на НК¹⁶¹. Предвид скорошната отмяна от Върховния касационен съд на присъдата на втора инстанция на Пловдивския апелативен съд срещу Муса, обвиненията по това дело срещу него все още остават недоказани¹⁶². Това, което събраните в хода на делото свидетелски показания сочат е, че Муса е бил приет от някои от завършилите висше религиозно образование в Саудитска Арабия и Йордания, официално действащи имами в България, като фигура с капацитет да проповядва салафитска интерпретация на исляма сред т.нар. ромски джамаат, и е извършвал тази дейност срещу заплащане, което е осъществявано по неофициален път¹⁶³. Тази информация в допълнение на обучението му в училището в Сърница сочат създаването на контакти и връзки с действащи представители на изповеданието в България, част от които са повлияни от салафитската интерпретация на исляма. В хода на второто съдебно дело обаче, като че ли тези връзки отслабват.

Паралелно с духовната дейност сред членовете на общността започва да се развива икономическа дейност, свързана с покупко-продажба на дребни стоки, вкл. от Турция, организирането на транспорт за сезонни работници до Австрия и Германия, отварянето на три магазина „Всичко по един лев“¹⁶⁴. Част от тези дейности са в сивата икономика: „Всъщност за цялата общност е типично да се издържа от организирана търговия със злато, телефони, контрабанда на дребни стоки от Турция като перилни препарати, които се препродават в един куп нелегални магазинчета в махалата. Организират един автобус с жени например и го пращат до Турция на пазар. Дава им ланци, вместо пътни. Има добри връзки с каналджии и митничари. Внасят злато с бусове и ако продават в Западна Европа, правят една не лоша печалба от 5 000 – 6 000 евро“¹⁶⁵. Тази дейност осигурява както препитание на членовете на общността, които я упражняват, така и възможност за подкрепа на съквартилците в нужда (например

¹⁶⁰ Съдебният процес продължава в периода 2012 и 2014 г., Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, преписка вх. № 1122/09, Окръжна Прокуратура, Пазарджик. Делото минава на втора инстанция и приключва с присъда от Пловдивския апелативен съд, издадена на 1.07.2015 г.

¹⁶¹ Противопоставяне на принципите за демокрация, разделение на властите, либерализъм, държавност и върховенство на закона, основни човешки права като равенство на мъжете и жените и религиозна свобода, чрез проповядване идеологията на салафитското направление на исляма и налагане на шариатската държава (чл. 109, ал. 2, пр. първо и чл. 108, ал. 1, пр. второ от НК). Вторият и третият състав на обвинението касаят съответно проповядване на антидемократична идеология (чл. 108, ал. 1 от НК) и проповядване на омраза на религиозна основа чрез слово (чл. 164, ал. 1, от НК).

¹⁶² Решение на ВКС № 71/28.07.2016 г. Делото е върнато за ново разглеждане от друг съдебен състав на ПАС.

¹⁶³ Обвинителен акт, Досъдебно производство № 9/2009, преписка вх. № 1122/09, Окръжна прокуратура Пазарджик.

¹⁶⁴ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.; Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 20.05.2016 г.

¹⁶⁵ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.

зависимите от алкохол или наркотици) за справянето им с проблема, а през проповедта и на мотивация за воденето на един по-пълноценен живот.

Според приведените в обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г. сведения, Муса изиграва основна роля за изграждането през 2002 г. на джамията в кв. „Изток” – „Абу Бекир”. Построяването на джамията става възможно със закупуването на обявен на търг от община Пазарджик имот и с финансова подкрепа от две ислямски фондации, както и с дарения от мюсюлмани в махалата¹⁶⁶. Трябва да се отбележи обаче, че това става възможно и със съдействието на местната власт в контекста на местните избори от 1999 г. Във връзка с тях Муса успява да договори предоставянето на място за строеж на джамия с тогавашния кандидат кмет на Пазарджик, Иван Колчаков, срещу обещание за гласове в негова полза¹⁶⁷. Изграждането на сегашната джамия става възможно именно след победата на Колчаков в местните избори¹⁶⁸. За ролята, която джамията „Абу Бекир” изиграва за формирането на местната общност от хора, изповядващи салафитска интерпретация на исляма говори начинът, по който респонденти дискутират въпроса за хронологическите очертания на този процес. Двата маркера, около които се дискутира тази хронология включват построяването на джамията, заедно с наблюдавани промени в облеклото. Повечето респонденти разполагат по-видимия процес на увеличаване членовете на общността, вкл. на промените в облеклото им, след момента на построяване на джамията. Други твърдят, че този процес е започнал още в началото на 90-те години, но подчертават, че той става по-отчетлив след 2000 г. и особено след построяването на джамията¹⁶⁹. Според трети, случаите на приемане на салафизъм остават изолирани до 2003 г.¹⁷⁰, но започват да се умножават след това, включително във връзка с построяването на джамията¹⁷¹. Те разказват, че когато е била построена джамията е имало „двама с бради и двама, които им помагаша”, а при жените не е имало случаи на промени в облеклото¹⁷².

2.1. Лидерство и последователи

В хода на така очертания процес, се оформя фигурата на Муса като лидер на създаващата се салафитска общност в квартала (т.нар. джамаат). Муса действа като неформален ислямски проповедник, без да има квалификация,

¹⁶⁶ Обвинителен акт по дело НОХД 44/2016 г. Според официално писмо на Главното мюфтийство, предоставено в материалите по делото, институцията не участва във финансиране изграждането на джамията Абу Бекир и няма надзорни функции по отношение на нея, съответно не упражнява контрол върху дейността ѝ.

¹⁶⁷ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 20.05.2016 г.

¹⁶⁸ Pik.bg, Джамията „Абу Бекир” в Пазарджик имала разрешение за молитвен дом, 04.12.2014 г., <<https://goo.gl/l0c5dm>>.

¹⁶⁹ Интервю с представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.

¹⁷⁰ Интервю с жител на кв. „Изток”, 21.04.2016 г.; 2003 г. е посочена като начало на формирането на общност от последователи на Ахмед Муса и от представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 17.06.2016 г.

¹⁷¹ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 20.05.2016; Според социални работници от гр. Пазарджик салафитската общност в кв. „Изток” нараства в последните две години (2015 – 2016), 20.05.2016 г.

¹⁷² Интервю с жител на кв. „Изток”, 21.04.2016 г.

издадена от Главното мюфтийство. За сметка на това той печели силен морален авторитет сред оформящата се общност от вярващи и се ползва с безусловно уважение. Силно вярващ, Муса въздейства чрез проповедите си, постоянната си връзка с членовете на общността, както и с възможността да катализира предоставянето на подкрепа на тези нейни членове, които са в нужда. Муса следва скромен начин на живот, който е в разрез с този, който често демонстрират формални лидери на ромските общности в периода на преход. Същевременно обаче, той има авторитета във всеки момент да мобилизира както финансов, така и човешки ресурс¹⁷³.

Няма точни данни за броя на приелите до този момент салафитска интерпретация на исляма роми в кв. „Изток“, като според различни източници той варира от 100 до 600 човека¹⁷⁴. Основен маркер, съгласно който се дискутира броят на приелите салафизъм роми в квартала е посещаемостта на местната джамия „Абу Бекир“. Друг начин, по който те биват обозначавани от респондентите е „последователи на Муса“. Според респондент, живеещ в кв. „Изток“, броят на ромите салафити в квартала е между 200 и 500¹⁷⁵, а според представител на Националната мрежа на здравните медиатори с преки наблюдения върху квартала, салафизмът е обхванал около 30 разширени семейства или около 500 човека¹⁷⁶. Липсата на точност в представата за броя на приелите салафизъм роми в квартала присъства дори в обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г., в който приведените по свидетелски показания данни за посетителите на джамията „Абу Бекир“ варират от 100 до 400 човека. Според различни свидетели, в петъчни дни, на молитва в джамията „Абу Бекир“ се събират до 300 – 400 мюсюлмани, а общността от хора, които редовно посещават и слушат проповедите на Муса в кв. „Изток“ се състои от около 100 човека. Пак според информация от Обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г., общността от последователи на Муса може да бъде възприета и като транснационализирана, предвид присъствието на роми мигранти от кв. „Изток“ в градовете Кьолн, Германия, Виена и Линц, Австрия и Бордо, Франция, които слушат негови проповеди онлайн.

Що се отнася до профила на хората, приели салафитска интерпретация на исляма, според повечето респонденти, те са роми мюсюлмани, които се идентифицират като турци. Някои респонденти съобщават и за присъствието на конвертити в общността¹⁷⁷, но изглежда случаите на конверсия от християнство са по-скоро изолирани¹⁷⁸. Трябва да се отбележи, че самият Ахмед Муса в детството си е евангелист и приема исляма през 90-те години, при

¹⁷³ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.

¹⁷⁴ Бройката от 600 човека, съставляваща общността на посещаващите джамията „Абу Бекир“ е споделена от представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.

¹⁷⁵ Интервю с жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г. Подобни граници на салафитската общност в Пазарджик са посочени от представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, който споделя, че посетителите на петъчна молитва в джамията „Абу Бекир“ са от 200 до 500 човека, 21.04.2016 г.

¹⁷⁶ Интервю с представители на Национална мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

¹⁷⁷ Според представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.

¹⁷⁸ Интервюта с представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.; жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.

пътуването във Виена, където отсяда в местна джамия. Конверсия в салафизма всъщност приема и майка му, която първоначално принадлежи към евангелската църква. Групата населява най-вече района около джамията „Абу Бекир“, чиито жители имат по-скоро среден социален статус в географската стратификация на квартал „Изток“ и не са част от по-маргинализираните му жители, или гетото¹⁷⁹. Представителите на салафитската общност в квартала са както мъже, така и жени, като към нея принадлежат както цели семейства, така и отделни членове на дадено семейство. Така например не е рядкост само отделни семейства от по-голям род да са салафитски, или дори само мъжът или жената в дадено нуклеарно семейство да са приели салафизма. Интересно разграничение по отношение възрастовия профил на салафитската общност в квартала прави респондент, който казва, че първоначално последователите на салафизма са били малко и възрастни, но към настоящия момент общността е по-многобройна и доминирана от млади хора¹⁸⁰.

Един опит да се очертае профила на групата от 14 обвиняеми, на базата на съдържащата се за тях информация в Обвинителния акт по дело НХОД 44/2016 г., може да покаже характеристиките на хората, които според службите са ангажирани с прояви на симпатия към радикални ислямистки организации и идеи. Трябва да се отбележи, че само седем от четиринайсетте обвиняеми са от кв. „Изток“ – останалите са от Пловдив (четирима души) и Асеновград (двама души), а единствената подсъдима жена е от с. Старцево, област Смолян.

Средната възраст на обвиняемите е 36 години – преобладаващата част от тях са в 30-те и само 4-ма са на или над 40-те. Шестима са завършили начално образование, четирима – основно, двама – средно и един е неграмотен. По отношение на заетостта, за 11 от обвиняемите е посочено, че са безработни. Същевременно за шестима от тях е посочено, че се занимават с инцидентна трудова дейност на частни начала, а именно търговия, строителство, бояджийство, транспорт или услуги в заведения за бързо хранене. В допълнение, за четирима от обвиняемите е посочено, че развиват тази дейност при периодични пътувания и престой в Турция, Германия и Полша. Други трима от обвиняемите имат миграционен опит с цел работа в Австрия и Германия. Двама от обвиняемите са осъждани за криминални прояви; двама са преминали религиозно обучение в училището за имами в Сърница. За останалите обвиняеми в материалите по делото няма информация дали са преминали някаква форма на религиозно обучение. Същевременно седем от тях извършват проповедническа дейност като неформални проповедници. За двама от обвиняемите е посочено, че са имали зависимост, съответно алкохолна за единия и наркотична за другия. Трима от обвиняемите имат история на криминални прояви, свързани с кражба /двама от тях/, причина на телесна повреда по хулигански подбуди /един от тях/, а при единия от тримата е открита годна за стрелба пушка с бойни патрони без разрешение за притежание. За шест от обвиняемите е посочено, че не поддържат или избягват контакти с лица извън тяхната религиозна общност – само двама от шестимата обаче са жители на кв. „Изток“ в Пазарджик.

¹⁷⁹ Интервю с представители на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

¹⁸⁰ Интервю, здравен медиатор, 21.04.2016 г.

2.2. Проявления на изповядването на салафитска интерпретация на исляма

Изглежда, че животът на създалата се салафитска общност в кв. „Изток“ гравитира около посещения на джамията „Абу Бекир“ и изслушването на религиозни проповеди от Ахмед Муса и някои негови сподвижници. Проповедническа и религиозно-просветителска дейност се осъществява не само сред мъже, но и сред жени. Структурните очертания на религиозния живот на общността включват¹⁸¹: четене на проповеди от Ахмед Муса в джамията „Абу Бекир“ два пъти седмично; онлайн за последователи от кв. „Изток“, живеещи в Германия и Австрия¹⁸²; и извън джамията, в нейния двор и близко кафене¹⁸³. Има сведения за осъществяването на проповеди пред жени в Пазарджик, Пловдив и Асеновград и в с. Старцево от Александрина Ангелова, последователка и сподвижница на Муса¹⁸⁴. Заедно с това се осъществяват пътувания в петъчни дни на жени от квартала в месджидите в Пловдив и Асеновград, където се провеждат сбирки и се слушат проповеди и лекции на Муса.

Според сведения, приведени в обвинителния акт по дело НХОД 44/2016 г., в общността има и механизъм на предоставяне на обучение по коран и езици, както за жени, така и за мъже. В помещение до къщата му, Ахмед Муса провежда обучения за жени и мъже, а две жени обучават момичета съответно на български и на турски език. Информацията за съществуването на самоорганизация за обучение, както на възрастни, така и на деца в рамките на общността, е донякъде потвърдена от социални работници, които споделят два случая, в които техни клиенти – жени от салафитската общност в кв. „Изток“ са споменали, че както те, така и деца им получават обучение извън публичното училище¹⁸⁵.

Относно характера и посланията на провежданите проповеди е трудно да бъде предложен независим прочит, тъй като подобен дискурсивен анализ не е направен. На този етап могат да се приведат единствено наличните в това отношение данни, събрани от разузнавателни и правораздавателни служби и приведени в Обвинителния акт по дело НХОД 44/2016 г. Според тези данни проповедите, изнасяни от Муса в кв. „Изток“, се отклоняват от духа на сунитския ислям от ханафитската школа, традиционен за България като той често се позовава на Мухаммад ибн Абд ал-Вахаб¹⁸⁶ и се съсредоточава върху буквалното прилагане на Корана и хадисите. Някои от религиозните послания, отправяни от него, включват идеите за властта, която се дава от Аллах, за необходимостта да се спазват законите на Аллах, да не се участва в избори,

¹⁸¹ Според информация, приведена в Обвинителен акт по дело НХОД 44/2016 г.

¹⁸² Според информация, приведена в Обвинителен акт по дело НХОД 44/2016 г., семейства от кв. „Изток“, които изповядват салафитска интерпретация на исляма има в Кьолн, Германия, Виена и Линц, Австрия, както и в Бордо, Франция.

¹⁸³ Според свидетелски сведения, приведени в Обвинителен акт по дело НХОД 44/2016 г., Ахмед Муса чете проповеди и в месджидите в ромските махали на Пловдив и Асеновград.

¹⁸⁴ А. Ангелова е единствената жена, обвиняема по дело НХОД 44/2016 г.

¹⁸⁵ Социални работници, ДПС Пазарджик, 20.05.2016 г.

¹⁸⁶ Основоположник на ислямското религиозно политическо течение Вахабизъм.

включително идеята, че който гласува трябва да се счита за неверник, както и повелята да не приемаш за приятели християни и евреи, деяние равносилно на това да се отвърнеш от Аллах.

Основен маркер за изповядването на салафитска интерпретация на ислям в кв. „Изток“ е облеклото. То е особено видимо и най-често коментирано по отношение на жените. Забулването с черен никаб, включително покриването на главата и до китките на ръцете, е характерно за жените от тази общност и по-специално за младите жени. При възрастните жени промяната се ограничава до носене на забрадка с различни цветове. Има и някои по-екстремни случаи на закриване на лицето или носене на ръкавици за пълно покриване на тялото. По отношение на мъжете промяната във външния вид е свързана с пускането на по-дълги коса и брада без мустаци, и носенето на широка едноцветна роба над широки панталони. Облеклото на представителите на общността е между най-горещо коментираните теми, както в медийното пространство, така и на политическо ниво. То е и първа референтна точка в разговор за общността с техни съседи от квартала или социални работници. Промяната в облеклото, която е нетипична за мюсюлманите в България и няма местна традиция, се приема с недоверие и неразбиране от страна както на техните съседи, роми християни и роми мюсюлмани, така и от страна на представители на местните институции¹⁸⁷.

Комбинираният прочит на данни от интервюта с респонденти и тези, приведени в дело НХОД 44/2016 г. сочат противоречива информация относно посещаемостта на училище от страна на децата от тази общност. От една страна, и обикновено в светлината на изповядваната салафитска интерпретация на исляма, се дискутира въпросът, че децата от общността не посещават училище, а от друга, че напротив – сред възрастните в общността има мотивация за изучаване на децата им в държавните и общински училища. Няколко са споделяните обяснения за непосещаване на училище от страна на децата с родители от салафитската общност. По отношение на момичетата обяснението често се свързва със забраната да влизат в клас забулени. Жители на с. Алеко Константиново например твърдят, че няма нужда да посещават училище, защото тяхното училище е в джамията¹⁸⁸.

Същевременно други деца от същата общност продължават да посещават училище. По сведения на учители например, кварталното училище в кв. „Изток“, Пазарджик, се посещава от деца, чиито родители са от салафитската общност¹⁸⁹, включително и от сина на Ахмед Муса. Фактът, че салафитската общност се е самоорганизирала в предоставянето на обучение по български и турски език за деца, е свидетелство, че при тях има съзнание за необходимостта от образование. При всички случаи има нужда от допълнително и внимателно проучване на въпроса за влиянието, което изповядването на салафитска

¹⁸⁷ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.; жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г., социални работници ДСП Пазарджик и Асеновград, 20.05.2016 г.; жител на кв. „Изток“, 17.06.2016 г.

¹⁸⁸ Социални работници ДСП Пазарджик, 20.05.2016 г. Според показания на свидетели, приведени в дело НХОД 44/2016 г., обяснението за неизпращането на училище на деца с родители от салафитската общност било, че това, което е важно да знаят е ислям.

¹⁸⁹ Учитель в училище в кв. „Изток“, 20.05.2016 г.

интерпретация на исляма оказва по отношение посещаемостта на основно и средно училище. Предвид установеното противоречие в практиката, вероятно други трайно установени фактори играят роля за взимането на подобни решения. Не трябва да се забравя, че проблемът с непосещаването на училище е особено разпространен сред ромските общности и има комплексен и сложен генезис, свързан със социалната и икономическа маргинализация на общността от десетилетия¹⁹⁰. През 2003 г. например делът на отпадналите ученици от ромската етническа група е почти 21 % спрямо 2 % при българите¹⁹¹.

Отношения с другите

Споделените от респонденти виждания относно поведението на представителите на групата, изповядваща салафитска интерпретация на исляма, сочат признаци на капсулация спрямо другите групи в квартал „Изток“. Изглежда, че групата, която остава по-затворена, е тази на жените. Спазвайки догматичните изисквания, жените отказват да разговарят с мъже и общо взето ревностно спазват изискването за забулване с никаб. Жените от общността отказват да свалят никаба и показват лицата си пред мъже, представители на институции, но го правят пред жени. В някои изолирани случаи има отказ от откриване на лицето с цел идентификация и пред жени, представители на институции¹⁹². За да бъдат предпазени жените от погледа на външния свят, има случаи на поставяне на завеси на оградите или вдигане на зид около домовете им¹⁹³. Същевременно не може да се говори за пълно скъсване на отношенията с останалите жители на квартала, като по-скоро в публичните пространства се запазват полета на комуникация с жени от други изповедания в квартала¹⁹⁴. Съпругата на Муса например споделя, че на женските събирания в квартала поддържа нормални отношения с жените, които носят джинси¹⁹⁵.

Тук е добре отново да се спомене, че за шест от обвиняемите по дело НОХД 44/2016 г. е посочено, че не поддържат или избягват контакти с лица извън тяхната религиозна общност, като от тях само двама са жители на кв. „Изток“ в Пазарджик, а останалите са от други градове. Макар някои рес-

¹⁹⁰ Тилкиджиев, Н., В. Миленкова, К. Петкова и Н. Милева. Отпадащите роми. София: Институт „Отворено общество“, 2009.

¹⁹¹ Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия (МЦПМКВ). Окончателен доклад по проекта „Оценка на съществуващите политики и практики за осигуряване на равен достъп до образование на деца от малцинствата и разработване на препоръки за трайно решаване на образователните проблеми на малцинствата“. София: МЦПМКВ, 2004. – В: Отворено общество. Ромите в България. София: 2008, с. 28.

¹⁹² Според социален работник в Пазарджишкия затвор, съпругата на Ахмед Муса не го е посетила нито веднъж в затвора, тъй като отказва да открие лицето си за идентификация пред служителки жени. В същото време неговата майка, която също изповядва салафизма, но носи само забрадка, го посещава редовно. Интервюто е проведено на 17.06.2016 г.

¹⁹³ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.

¹⁹⁴ Жител на кв. „Изток“, който не принадлежи към салафитската общност споделя, че е съвсем обичайно да разговаря с минаващите по улицата край дома ѝ забулени жени, 17.06.2016 г.

¹⁹⁵ Интервюто е дадено от съпругата на А. Муса за Кристиан Мурбек и Франк Щир в тяхно изследване, направено през април 2015 г. по поръчка на представителството на фондация „Конрад Аденауер“ в България. Добре познатите чужденци – мюсюлманите в България, <<http://www.kas.de/bulgarien/bg/publications/41790/#>>.

понденти да споделят, че останалите жители на квартала трудно възприемат и разбират новото изповедание на съкварталците си, и макар че двете групи взаимно се наричат „неверници“¹⁹⁶, няма сведения за напрежение или конфликти между общностите¹⁹⁷. До момента има данни само за два инцидента, за които се предполага, че са от такова естество. Първият е свързан с нападение над евангелистки пастор на 5 май 2011 г. от петима роми мюсюлмани, изповядващи салафитски ислям, като мотивите за инцидента остават неизяснени¹⁹⁸. Предполагаемите мотиви варират от настъпило състояние на силно раздразнение у ромите мюсюлмани заради настоятелността на пастора да прозелитизира евангелизма, през непристойно поведение на пастора в разрез с по-строгите морални норми на салафитския ислям, до някакъв личен конфликт. Другият инцидент касае случай на сбиване между няколко роми салафити и техен съкварталец по обвинение на жена от салафитската общност, че човекът се е почесал на неприлично място и с това е проявил неуважение към нея¹⁹⁹.

Трябва да се отбележи обаче, че спазването на поведенческите изисквания на салафитската догма, а именно да не се посещават веселби, рождени дни и да не се ходи на гробища²⁰⁰, значително стеснява поводите и пространствата на общуване със съседни и съкварталци, което вероятно води до отделяне на представителите на общността от останалите жители на квартала.

3. ПРОЯВИ НА СИМПАТИЗИРАНЕ НА РАДИКАЛНИ ИСЛЯМИСТКИ ОРГАНИЗАЦИИ

Информацията, приведена в подкрепа на обвиненията за подбуждане на дискриминация и омраза на религиозна основа (чл. 164 от НК) и за провеждане на пропаганда за война (чл. 407 от НК) по текущия съдебен процес (НОХД 44/2016 г.) срещу 14 обвиняеми от Пазарджик, Пловдив и Асеновград, очертава някои прояви на симпатизиране на радикални ислямистки организации и по-специално на Ислямска държава.

Посочените прояви са от четири типа. На първо място, част от подсъдимите са обвинени, че са си служили с пропагандни материали на ИД, и по-специално със знамена ѝ (които са разполагали в месджидите по време на свои проповеди, просто са излагали на показ или са се снимали пред тях)

¹⁹⁶ Жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г. Взаимното неприемане е потвърдено и от социални работници от ДСП Пазарджик, които споделят, че някои от жителите християни в кв. „Изток“ споменават салафитите, и по-специално облеклото на жените, с известен присмех, 20.05.2016 г. Идентична информация е споделена по отношение на ромската махала в Асеновград (Социални работници, ДСП Асеновград, 20.05.2016 г.).

¹⁹⁷ Двама представители на разузнавателни и правоприлагащи институции, 21.04.2016 г.

¹⁹⁸ Вестник 24 часа. Роми пребиха пастор, дават им 15 денонощия арест, 02.05.2011 г.; Начев, М., Пребит пастор: „Биха ме жестоко талибани!“, в. Труд, 05.05.2011 г. Според представител на разузнавателните и правоприлагащите институции свадата е била с битов характер, Интервю, проведено на 17.06.2016 г.

¹⁹⁹ Интервю, проведено със здравен медиатор, 21.04.2016 г.

²⁰⁰ Жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.

и/или че са разпространявали, продавали и носили тениски, шапки, ленти за глава и др. с логото на ИД.

На второ място, част от обвиняемите са уличени в използването на социалните мрежи и по-специално фейсбук за споделяне на видеоклипове, демонстриращи военните успехи на ИД и включващи призови към джихад, както и на снимки и колажи, които свидетелстват за идентифицирането им с една транснационална общност на „бойци на Аллах“ (например лични снимки с мудархидински жест и/или със знамето на ИД, или колаж с Осамата бин Ладен). Във фейсбук профилите на тези обвиняеми са качвани снимки и видеозаписи с лидери и идеолози на терористични организации, видеообръщения на водачи на групировки, ангажирани във войната в Сирия и Ирак, вкл. проповеди на обявления за халиф лидер на ИД – Абу Бакр ал Багдади. В добавка на това, за някои от обвиняемите са приведени сведения за притежание на дигитални носители на военно-пропагандни видеоматериали, свързани с ислямистки терористични организации. Трябва да се отбележи и това, че преобладаващо въпросните материали носят визуалната символика на ИД.

На трето място, лидерът на общността, Ахмед Муса е обвинен за включването в проповеди си на призови в подкрепа на ИД, както и на някои идеи, характерни за т.нар. джихадизъм²⁰¹. Приведените сведения сочат тенденция на политизиране на проповедите на Муса в духа на експонирането на опозицията Запад – мюсюлмани, която е характерна за представителите на т.нар. глобален джихад. Някои от проповядваните от Муса идеи включват: призови (отправени след оповестяване създаването на халифата от Абу Бакр ал Багдади) за изпълнение на религиозно задължение за присъединяване към халифата и към неговата армия, вкл. готовност за включване в битката в Сирия на страната на ИД, както и за събиране на парични средства, за да се подпомогнат бойците на ИД. Отново Ахмед Муса е уличен да изразява тезата за необходимостта да се противостои на войната, водена от противници на мюсюлманите и по-специално на Обама и Буш.

На четвърто място, част от обвиняемите са уличени в предоставянето на логистична подкрепа на чуждестранни бойци. Според представители на разузнавателните и правоприлагащите институции няма данни за подпомагането на преминаващи бойци в обратна посока – от Сирия към Западна Европа²⁰². Противоречиви са споделените от представители на разузнавателни и правоприлагащи институции мнения относно мотива за такъв тип ангажимент. Някои смятат, че става въпрос за осъзнато поведение, което се доказва от използването на конспиративна мрежа за извеждане през зелена граница на бойци за ИД, с помощта на контакти с каналджии²⁰³. Други обаче смятат, че основният мотив за такъв тип ангажимент от страна на ромите в Пазарджик е икономически, предвид това, че подпомогнатите бойци им плащат в натура, като им оставят колите си или мобилните телефони. Според някои от тези респонденти, ромите, ангажирани в тази логистика, не са си давали сметка за

²⁰¹ За информацията относно основните идеи на т.нар. глобален джихад виж първата част на настоящата публикация.

²⁰² Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.

²⁰³ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 18.06.2015 г.

истинския характер на деянието²⁰⁴. Същевременно обаче заслужава внимание и проучване въпросът за това как са осъществени контакти с представители на съответни мрежи, които, независимо от мотива, са необходими за осъществяване на подобна дейност²⁰⁵.

В случай, че бъдат доказани в съда, гореизложените деяния и призови, могат да бъдат приети като свидетелство за идентифициране с някои постулати на ислямизма и глобалния джихад, а именно тези, които предпоставят краен антагонизъм между „мюсюлманския свят“ и „Запада“ и необходимостта от война на мюсюлманите, които са „жертви“ на „Запада“; тези, които призовават към изграждането на нов халифат, като политическо-религиозно държавно образувание, управлявано от законите на шариата²⁰⁶.

Относно наличието на връзки между сподвижниците на Муса и реално действащи радикални ислямистки организации, косвени източници сочат, че Муса е имал връзки с международна група, базирана в Грац и в Кьолн, разпространяваща идеите на ИД²⁰⁷. Според същите сведения в периода 2013 – 2014 г. Муса е пътувал 10 пъти до Грац и е осъществявал лични контакти с ръководителя на звеното в града. Изглежда, че установените от службите деяния са повлияни от контакти с радикализирани лица в Австрия и в Германия, както и че са самостоятелна траектория в развитието на някои представители на общността, които търсят символна връзка и идентификация с транснационалната мюсюлманска общност, опирайки се на реторика, която към дадения момент, във връзка със създаването на ИД в периода април 2013 – юни 2014 г., избуява като особено актуална и видима през медии и социални мрежи.

Трябва да се отбележи, че според информацията, приведена в обвинителния акт по делото, този тип прояви на някои представители на салафитската общност в Пазарджик започват след като се дава ход на втория съдебен процес срещу Ахмед Муса през 2012 г. (НОХД 330/2012 г.), както и с ескалацията на конфликта в Сирия и Ирак след лятото на 2013 г. Заслужава си да се изследва въпросът за това до каква степен шумният съдебен процес от 2012 г. и публичното експониране на фигурата на Муса, от една страна, и ескалацията и радикализирането на конфликта в Сирия, с появата на ИД, от друга, са имали роля за увеличаване проявите на интерес и симпатизиране на радикални ислямистки организации при част от членовете на салафитската общност в кв. „Изток“. Тук е мястото да се приведе информация, споделена

²⁰⁴ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 17.06.2016 г.

²⁰⁵ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 12.06.2015 г.

²⁰⁶ Шариатът или Ислямският закон възниква в Арабския халифат през 7 век и се доразвива до 12 век. Това е съвкупност от правови, морални и религиозни норми на исляма, заложили в Корана и Суната, които обхващат всички страни на живота на ортодоксалните мюсюлмани. Иран, Саудитска Арабия и Судан са страни, в които шариата има доминираща роля в повечето сфери на националното право. В повечето мюсюлмански държави, с изключение на Турция, шариата няма доминираща, но има значителна роля в една или повече сфери на националното право.

²⁰⁷ БНР, „Ахмед Муса е част от международна група, разпространяваща идеите на „Ислямска Държава“, 23.12.2015 г., Цитиран е доклад на австрийското държавно обвинение, изпратено в Окръжна прокуратура Пазарджик по линия на международната правна помощ.

от респонденти, че след акцията на ДАНС от 2014 г. и началото на настоящия съдебен процес, в кв. „Изток“ е преустановена практиката на шумно проповядване по улиците на квартала от сподвижниците на Муса²⁰⁸.

4. ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА САЛАФИТСКА ОБЩНОСТ В КВ. „ИЗТОК“

Оформянето на общност от хора, изповядващи нетрадиционна за България салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ в Пазарджик, е резултат от комплекс от фактори, всеки от които упражнява тежест в този процес. Между особено важните фактори могат да бъдат открити 1) установяването на връзки вследствие на трудова миграция в Западна Европа, с транснационалната умма от вярващи мюсюлмани и запознаването им с нетрадиционни за страната интерпретации на исляма; 2) оформянето на фигурата на силен лидер, който се ползва с голям морален авторитет в общността; 3) поддържането на силно социално единство в рамките на общността, основана на активен религиозен живот през общи ритуали и практики, взаимопомощ и възможности за включване в икономическа активност; 4) възможност за воденето на религиозен живот в собствена джамия, 5) възможност за надскачане на стигмата „ром“ чрез заявяване на принадлежност и идентифициране с транснационална мюсюлманска общност.

Вече бе споменато значението на контактите, които Муса създава с джамии във Виена и Кьолн, откъдето на практика идва решението за конверсия в исляма и започва пътят му на ислямски проповедник. Несъмнено влиянията на нетипичната салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ идват от Западна Европа, като изглежда стават възможни през мрежите на трудовите мигранти и възможността за подслон и подкрепа, която джамии на по-рано установените местни мюсюлмански имигрантски общности, предоставят. Възможно е това да е плод и на малко познатата и все още неизследвана практика на т.нар. поклоннически туризъм, при която отделни мюсюлмани от страната пребивават в различни джамии от Западна Европа на благотворителни начала²⁰⁹.

Оформянето на фигура на лидер с качествата на Муса играе важна роля в процеса на формиране на общността. Лидерството на Муса е постижение в условията на дефицит на морално легитимно лидерство в ромските общности, който има два аспекта. На първо място, в периода на преход в някои ромски общности се наблюдава загуба на моралния авторитет на местни лидери (които често са обвързани с дейности като лихварство например), което прави възможно отварянето на ниша за изявяване на лидерство, обвързано с морал и доверие на религиозна основа²¹⁰. Същевременно силно затрудненият достъп на роми до структурите на православната християнска църква или

²⁰⁸ Интервю, проведено с двама жители на кв. „Изток“ (съпрузи), 17.06.2016 г.

²⁰⁹ За този тип поклоннически туризъм говори А. Желязкова в интервю, проведено на 5.06.2015 г.

²¹⁰ Независим експерт, 1.08.2016 г.

до тези на ислямското изповедание прави упражняването на лидерство през двете традиционни за страната изповедания на практика невъзможно. Така формирането на лидери през авторитета на религията в ромските общности се оказва възможно през евангелизма, а в случая с кв. „Изток“ през исляма в салафитската му интерпретация. В контекста на тези дефицити може да се обясни инвестицията на доверие в Муса и създаването на силна и сплотена общност на религиозна основа около него.

Почти всички интервюирани респонденти обръщат внимание на силния принцип на взаимопомощ сред членовете на салафитската общност в кв. „Изток“, или на тяхната сплотеност, като същевременно се изказва и мнението, че приемането и изповядването на салафизъм в махалата е свързано с предлагането и приемането на материални облаги. Може да се каже, че има три степени в разбирането за материалния мотив като ключов за приемането и изповядването на салафизъм в кв. „Изток“ в Пазарджик. Доста разпространена е тезата за получаването на пари, на второ място е тази за получаването на материални помощи в натура чрез дарения и на трето място за достъпа до материални стимули, вплетени в силна групова солидарност между салафитите.

Немалко респонденти споделят мнение, че за промяна в облеклото (пускане на брада или носене на никаб) членовете на салафитската общност в Пазарджик получават преки парични средства „отвън“²¹¹. Предвид липсата на доказателства за подобна теза, въпреки многократното ѝ споделяне от почти всички респонденти, тя остава с достоверността на слух. Трябва да се отбележи, че някои от споделилите я респонденти сами подчертават, че „са чували“, без да са виждали лично. Същевременно обаче респондентите намират потвърждение за тази теза в това, че наблюдават подобрене в условията на живот на представители на салафитската общност, които се изразяват в ремонтиране и по-добро обзавеждане на домовете им²¹², видимо по-богато пазаруване в местните хранителни магазини²¹³, вкл. некандидатстване за месечна социална помощ в местните регионални дирекции на Агенцията за социално подпомагане²¹⁴.

Според други респонденти, които също смятат, че материалните ползи привличат част от ромите към салафизма, те идват не като директни парични средства, а под формата на дарения в натура, от джамии в Западна Европа²¹⁵, и чрез упражняването на икономическа дейност в самия квартал. Според Яшар Мустафа например, който е част от малката салафитска общност в квартала, редовно се правят събирания за подпомагане на нуждаещите се, без значение на вероизповеданието, на които се раздават облекло, храна или парични

²¹¹ Социални работници от ДСП, Пазарджик, 20.05.2016 г.; социални работници, ДСП Асеновград, 2.06.2016 г.; представители на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г., 24.06.2016 г.; Според жител на кв. „Изток“ ако има парична облага, тя обхваща малка част от общността, до няколко човека, които след това мотивират останалите, 21.04.2016 г.

²¹² Социални работници ДСП Пазарджик, 20 май 2016 г.; представители на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

²¹³ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.

²¹⁴ Социални работници, ДСП Пазарджик, 20.05.2016 г.

²¹⁵ Представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 17.06.2016 г.

дарения²¹⁶. Трябва да се отбележи, че подобрието в жилищните условия, които се наблюдават при представители на салафитската общност в Пазарджик, може да се дължи и на честите пътувания за работа на мъже от общността в страни от Западна Европа, като Германия, Полша и др.²¹⁷ Подобно подобрието в икономическото състояние сред групи роми, които практикуват временна трудова миграция, се наблюдава в цялата страна²¹⁸. Типовите трудова заетост на някои от представителите на салафитската общност в Пазарджик (а именно покупко-продажба, вкл. на стоки от Турция, магазини за злато или телефони, внасяни или препродавани от Западна Европа, частни бусове за превоз на трудови мигранти към страни от Западна Европа)²¹⁹ също могат да бъдат основа за наблюдаваното подобрието в материалното им състояние.

Що се отнася до принципа на силна групова взаимопомощ в рамките на общността, той изглежда играе важна социализираща роля, както и подсилва усещането за принадлежност към групата. Подпомагането в рамките на общността може да касае както предоставянето на помощ в натура (месо, въглища) или при ремонт на жилище²²⁰, така и осигуряването на лекарства в случай на здравен проблем²²¹. Споделен случай за човек, който приема салафизма след като се разболява и обездвижва е красноречив в това отношение. Същият човек е подпомаган от членове на общността да излиза с инвалидната си количка от високия етаж на своето жилище и да посещава джамията – несъмнено възможност да се социализира и намери прием в условията на заболяване, което прави самостоятелното му придвижване невъзможно²²². Едно по-задълбочено изследване на проявите на салафизъм в кв. „Изток“ в Пазарджик би трябвало да се съсредоточи върху общностния живот на приелите салафизма, формите на комуникация, взаимодействие и мотивация за присъствие и принадлежност към тази общност.

Може да се каже, че наличната качествена информация за формите на икономическа заетост в рамките на общността, както и за механизмите на социално подпомагане между нейните членове, говори за функционирането на една социално-икономическа мрежа, през която общността от вярващи взаимодейства и приобщава нови членове.

Роля при формирането на общност от вярващи салафити в кв. „Изток“ има и траекторията на идентичността. С други думи наблюдаваният процес би

²¹⁶ Интервюто е дадено от Яшар Мустафа за Кристиян Мурбек и Франк Щир в тяхно изследване, направено през април 2015 г. по поръчка на представителството на фондация „Конрад Аденауер“ в България. „Добре познатите чужденци – мюсюлманите в България“, <<http://www.kas.de/bulgarien/bg/publications/41790/#>>

²¹⁷ За петима от общо 14-те обвиняеми по дело НОХД 44/2016 г. се споменава, че пътуват в чужбина сезонно с цел работа или търговия и по-специално до Германия, Полша или Турция.

²¹⁸ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 13.06.2016 г.

²¹⁹ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06.2015 г.; Според данни на здравен медиатор, 21.04.2016 г.; данни за такъв тип заетост се съдържат и в Обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г.

²²⁰ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 21.04.2016 г.

²²¹ Жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.

²²² Жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.

следвало да се разбира и като реакция на традиционното за страната дискриминативно отношение към ромското население. Немалка част от представителите на ромските общности в България се идентифицират като турци, власи или българи, най-често, за да избягат от стигмата „ром“. Хората, които приемат салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ в Пазарджик се идентифицират като турци, с мюсюлманска религия и майчин език турски. Според представители на Националната мрежа на здравните медиатори, които имат пряк и дългогодишен опит в редица ромски общности в България, датиращ от 90-те години, в община Пазарджик е характерно отношението на дискриминация към местната ромска общност, както и липсата на адекватна политика по отношение интеграцията на ромите и липсата на целеви социални програми, подпомагащи интеграцията им²²³. Същевременно придобитият в последните години опит от трудови миграции в чужбина дава възможност на местни роми да преживеят отношения на равнопоставеност, лишени от предразсъдъци в разрез с отношението, което систематично получават в родината си²²⁴. Слабата социална работа в редица ромски квартали и отсъствието на силни държавни институции с грижа за тях, прави възможно религиозни течения да проникнат и спечелят доверие им сравнително бързо²²⁵. Приемането на салафизма предоставя възможност за надскачане на стигмата „ром“ и свързване с една по-широка ислямска общност, която е транснационална и дава идентичност отвъд маргиналният статус и дискриминативното отношение у дома²²⁶. Убеждението и упованието на членовете на общността, че тяхната е „най-чистата“ и „най-смирена“ вярва в исляма, прибавя положително самоусещане, което вероятно играе роля за самоутвърждаване и придобиване на едно по-добро самочувствие.

В дискусиата за мотивите за приемане на салафизъм сред роми от квартала не трябва да се пренебрегва и ролята на вярата в този процес. Въпросът за искреността на вярата при ромите салафити се третира доста противоположно от различни респонденти. Според едни, вярата няма никакво значение в този процес и е само претекст, който оправдава материални и социални мотиви за приемането на салафизма²²⁷. Според същите респонденти, крайната маргинализация на тази общност и ниската ѝ образованост я прави лесно податлива и манипулируема на основата на различни (религиозни) влияния²²⁸. Според други респонденти, причините за обръщането към тази нова за България интерпретация на исляма са различни на индивидуално ниво и зависят от личните обстоятелства и нагласа. Докато доминиращата причина за някой може да бъде материалният стимул, за друг това може да бъде лична болка, за трети чисто верска, а за други социална²²⁹. Има и респонденти, които

²²³ Някои респонденти посочват случаи на отказ да се сервира на роми в местни заведения (Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.; жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.).

²²⁴ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

²²⁵ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

²²⁶ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г. Същата теза е изразена и от А. Желязкова в интервю, проведено на 05.06.2015 г.

²²⁷ Социални работници, ДСП Пазарджик, 20.05.2016 г.; социални работници ДСП Пловдив, 2.06.2016 г.; социални работници, ДСП Асеновград, 2.06.2016 г.;

²²⁸ Социални работници, ДСП Пазарджик, 20.05.2016 г. Мнението е споделено по отношение на роми, приемащи салафизма в с. Алеко Константиново, в близост до Пазарджик.

²²⁹ Мнението е споделено почти буквално от жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.

смятат, че приемането на салафизма е обвързано с искреност в религиозното чувство, което е форма на търсене на опора в условията на труден живот и практическото отсъствие на институции в ромската общност²³⁰. Подобна теза намира потвърждение и в поведението на членовете на салафитската общност, което е свързано с редовни посещения на джамията например и спазване на предписанията за религиозно поведение (като отказ от алкохол и цигари). По мнение на здравни медиатори като цяло сред ромите се наблюдава по-силна религиозност от тази на българите например. Основни белези в подкрепа на тази теза са по-стриктното спазване на религиозни обреди и догми при ромите, редовното посещаване на религиозни храмове, евангелски църкви или джамии, и като цяло изграждането на живи религиозни общности с активни социални връзки и отношения на взаимопомощ²³¹. По всичко изглежда, че групата от вярващи около Муса води активен религиозен живот със свой ритуален ритъм, мотивиран от убеждение и упование за принадлежност в „по-добрата и чиста“ ислямска вяра²³². Този аспект в живота на общността и в индивидуалната мотивация за присъединяване към нея не трябва да се пренебрегва, а да се разглежда като централен елемент в разбирането на цялостния процес.

Би могло да се твърди, че процесът на формиране на общност, изповядваща салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ е плод на една динамика между маргинализация и гетоизация на ромите, от една страна, и тяхната космополитизация през трудовата миграция в страни от Западна Европа, от друга. Някои от жителите на кв. „Изток“ се включват в мигрантския поток и придобиват опит в повече от една държава извън България, където често са освободени от характерната в родната им страна стигма „ром“. В страните на дестинация те създават контакти с нови общности и придобиват опит на хора, които не са непременно третирани дискриминационно. Подобно развитие, което е свързано с възможностите за упражняване на работа, води до подобрене в материалното им състояние у дома. Същевременно в Пазарджик, дискриминационното отношение към ромите се запазва. В Пазарджик и на национално ниво се запазва и липсата на реална и систематична политика за интеграция на тези общности, което води до увеличаване делът на ромите, които са неграмотни или с ниско ниво на образование, а оттам и на трайно безработните. Податливи на религиозни влияния, ромите инвестират доверие в различни религиозни изповедания, които предлагат социализация и духовен и ценностен ориентир. Такива са протестантството или евангелизмът по-рано или нови за страната интерпретации на исляма, които предлагат едно отношение на уважение през вярата, както и пространство на сдружаване, общностна принадлежност и комуникация.

²³⁰ „Тези хора от „Изток“ нямат нито работа, нито образование, държавата е абдикирала и дай им моленето и храната.“, представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 17.06.2016 г.; Подобно мнение е изразено и от жител на кв. „Изток“, 21.04.2016 г.: „всеки си търси нещо, да се помоли да му се оправи живота“. Мнение за висока религиозност сред ромите е споделено и от представител на Национална мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

²³¹ Представител на Националната мрежа на здравните медиатори, 13.06.2016 г.; представител, Национална мрежа на здравните медиатори, 24.06.2016 г.

²³² Жител на кв. „Изток“, 21.04.: „всеки си търси нещо, да се помоли, да му се оправи живота“.

При всички случаи един задълбочен анализ на мотивацията и причините за приемане на салафитска интерпретация на исляма от ромите в кв. „Изток“ може да стъпи най-вече на теренна работа и дълбочинни разговори с представители на общността. Изложената по въпроса информация в този доклад се базира на наблюденията и отношението по въпроса на техни съседи или представители на местните институции.

4.1. Приемане на евангелизъм и салафизъм сред ромите – възможни аналогии

Едно запознаване с изследванията на евангелизацията на ромите в България сочи прилики с процеса на приемане на салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ по отношение факторите, генериращи тези процеси, както и на тяхното влияние върху личния и групов живот на ромите и тяхното самоусещане. Част от авторите, които се занимават с процесите на конверсия на ромите към протестантизъм от 90-те години на миналия век, обясняват явлението с фактори като гетоизация и социална маргинализация на ромите и възможността, която евангелските църкви предоставят за социална реорганизация на застрашените общности и за запазване на психическо равновесие²³³. Прочитът на анализите по темата, предложени от Магдалена Славкова и други автори, сочи четири основни мотивации за приемане на евангелската вяра от различните групи роми²³⁴. Като водеща мотивация се дискутира възможността, създадена чрез евангелските църкви, за религиозен живот в собствена среда, подсилена от възможността за четене на Светото писание на собствен език, за вярващи, чийто майчин език е романес, както и за тези роми, чийто майчин език е турският²³⁵. Тук не може да не се направи аналогия с построената през 2002 г. джамия „Абу Бекир“, която действа като нарочен храм на общността. Процесът на създаване на ромски евангелски църкви е разгледан като положителен и желан в контекста на етническата дискриминация и ограничаване участието на роми на лидерски позиции в управлението на християнски религиозни институции в годините на преход. На второ място, роля играе и желанието и амбицията на по-изявени роми за лидерски позиции и властови ресурс, които не намират реализация в рамките на православната църква²³⁶. Подобна констелация се забелязва и в случая със салафитската общност в кв. „Изток“. Факт е, че ромите са недостатъчно представени в структурите на ислямското изповедание, както и че възможностите за обучение в ислямските религиозни учебни заведения в страната са силно ограничени за тях. От друга страна, фактът, че седем от 14-те обвиняеми по делото, включително Муса, действат като неформални проповедници, е белег на желание за работа и влияние в общността през религията.

²³³ Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България. София: Клуб 90, 1993, с. 166-166; Томова, И. Роми. – В: Кръстева, А. (ред.) Общности и идентичност в България. София: Петекстон, 1998, с. 343. – цитирани при Беновска-Събкова, М. и Велислав Алтънов, Евангелската конверсия сред ромите в България: между капсулирането и глобализацията.

²³⁴ Магдалена Славкова е водещ изследовател по темата. Вж. Славкова, М. Циганите евангелисти в България. София: Парадигма, 2007.

²³⁵ Славкова, М. Циганите евангелисти в България. София: Парадигма, 2007, с. 172-178.

²³⁶ Донкова, Ж. Явлението „Етническа църква“ в България – интеграционен механизъм или самосегрегация. – В: Мизов, М. (съст.) Възходът на национализмите. Ромската интеграция. София: Авангард „Прима“, 2014, с. 231.

Като втори важен мотивиращ фактор е изтъкната „привлекателността“ на религиозната практика на евангелските църкви, която е обвързана с психологическите и емоционални нужди на вярващите и отварянето на поле на силна експресия и спонтанност. Тези практики включват и активна връзка на пастора с вярващите и обговарянето на актуални въпроси от тяхното ежедневие, както и даването на напътствия и съвети; често протичане на служенията с музика и танци, а при някои петдесетни църкви прибегване до т.нар. харизматически практики, реализирани чрез говоренето на „непознати езици“ и изпадането в транс. За известна аналогия в това отношение при ромите салафити в кв. „Изток“ говорят свидетелствата за изпадане в особени състояния от Муса по време на проповед, както и изнасянето на проповеди по актуални за ежедневието на вярващите теми и разказите и обещанията му за чудеса при излекуването на болести²³⁷. Не по-малко важна е и пряката и ежедневна връзка, която той има с общността от вярващи.

Трети, не по-малко важен мотивиращ фактор, е създаването на действителна социална връзка между вярващите, основана на разбиране и взаимопомощ или чувството за принадлежност и общностен живот, което предлагат протестантските църкви²³⁸. Едва на последно място, авторите споменават социално-благотворителната дейност на протестантските църкви или раздаването на социални помощи, които евангелските мисии насочват целенасочено към най-бедните членове на социума в моменти на криза. Ролята на църквите в този смисъл се определя от авторите като социализираща. Бидейки обвързан с множество благотворителни инициативи и социални програми, процесът на вливане в протестантските църкви (евангелски и адвентистки) води до социализиране на част от ромското население от компактните ромски квартали²³⁹. Наличните данни за религиозната общност в кв. „Изток“ говорят за аналогичен мотивиращ процес, свързан с тясната вътрешно-общностна взаимопомощ, отговорността на вярващите спрямо нуждите на други членове на общността, пространството на споделеност и принадлежност, което те преживяват, около основните маркери на религиозния живот в и около джамията. Традиционните за мюсюлманското изповедание в и извън България прояви на благотворителност, като предлагането на благотворителни вечери (ифтар) или предоставянето на помощи в натура от джамии в Западна Европа, несъмнено спомагат социализирането на членовете на общността.

Трябва да се отбележи, че някои от сериозните изследователи на евангелизма сред ромите подчертават, че ролята на финансовите помощи от международни източници често е преувеличена. Същите автори категорично отхвърлят тезата, че финансовата подкрепа отвън е основен мотив за преминаването към протестантските църкви. Според тях процесът се дължи на комплекс от фактори, сред които прозелитизмът на протестантите е на първо място, с не по-малко тежест е интензивността на емоционалното преживя-

²³⁷ Интервю с представител на разузнавателни и правоприлагащи институции, 18.06.2015 г.

²³⁸ Беновска-Събкова, М. и В. Алънов, Евангелската конверсия сред ромите в България: между капсулирането и глобализацията. София: 2010, с. 16.

²³⁹ Донкова, Ж. Явлението „Етническа църква“ в България – интеграционен механизъм или самосегрегация, – В: Мизов, М. (съст.) Възходът на национализмите. Ромската интеграция, София: Авангард „Прима“, 2014, с. 228.

ване по време на богослужение и вярата във възможността за изцеление²⁴⁰. Към широко разпространената в общественото пространство и недоказана теза, че приемането на салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ е обвързано с директно заплащане на пари, трябва да се подхожда много внимателно и усилията да се насочат към търсене на разбиране за комплекса от фактори, които способстват този процес. Обвързването на процеса на създаване на малка местна общност на базата на религия, основно с икономически стимули, крие опасност да изкриви картината на реално случващите се трансформации в общността, както и на динамиките, които я движат и сплотяват. Това, от своя страна, може да попречи на доброто разбиране на процеса и сложните фактори, които го генерират, оттам да попречи на едно разумно формиране на ефективни политики.

Наблюденията върху влиянието, което оказва протестантската религия върху ромското население, много се доближават до тези за влиянието, което оказва новоприетата от някои роми интерпретация на исляма в кв. „Изток“. По отношение на ромите евангелисти някои автори идентифицират редица позитивни промени в тяхното поведение, ценности и всекидневен живот, а именно: борба с алкохолизма и наркотичната зависимост и налагането на трезвеността като стандарт. В ежедневно поведение на евангелистите пушенето и пиенето се възприемат като пороци, които трябва да бъдат преодолени. Често мъже посочват, че след като приемат крението се отказват от участие в свади и побоища. Във връзка с изискването за добро отношение към ближния, вярващите се отказват да изричат клетви и ругатни. След приемане на евангелизма в известен смисъл се променя словесният речник на вярващите, които започват да избягват неприличните думи и често споменават Бог или Исус Христос²⁴¹. Същият процес се наблюдава и в кв. „Изток“ в Пазарджик сред последователите на Муса, които стават въздържатели по отношение на алкохол, променят отношението си към съпругите си и възприемат себе си като праведни мюсюлмани, които са свързани с една транснационална общност, която надскача ромската. Според самите вярващи новата религия е оказала положително влияние, като е подобрила съпружеските връзки, довела е до намаляване на криминалните прояви в квартала, както и до повече ред и по-голяма солидарност²⁴².

5. ФАКТОРИ, ПРОВОКИРАЛИ ПРОЯВИТЕ НА СИМПАТИЯ КЪМ КРАЙНИ ИСЛЯМИСТКИ ОРГАНИЗАЦИИ

Важно е да се подчертае, че дискусията за факторите, повлияли формирането на общност, изповядваща салафитска интерпретация на исляма в кв. „Изток“ не е дискусия за факторите, водещи до ислямистка радикализация.

²⁴⁰ Славкова, М. Циганите евангелисти в България. София: Парадигма, 2008, с. 256.

²⁴¹ Славкова, М. Турските цигани в България и евангелското движение. – В: Българска Етнология, 2004, бр. 3: 17.

²⁴² Интервютата са дадени от съпругата на Ахмед Муса и Яшар Мустафа за Кристиан Мурбек и Франк Щир в тяхно изследване, направено през април 2015 г. по поръчка на представителството на фондация „Конрад Аденауер“ в България. Добре познатите чужденци – мюсюлманите в България, <<http://www.kas.de/bulgarien/bg/publications/41790/#>>.

Виждането, че религиозната принадлежност на дадена група от вярващи е индикация за ислямистка радикализация може да бъде много подвеждащо, както за разбирането на процесите, катализирани появата на тази общност, така и за разбирането на потенциалните рискове от ислямистка радикализация.

Най-новите емпирични изследвания, провеждани в страните от Западна Европа и извън Европейския континент сочат, че настоящите процеси на ислямистка радикализация и факторите, които ги катализират не са непременно свързани с приемането и интернализирването на дадено религиозно течение или интерпретация на исляма. Според същите изследвания, това е още по-малко валидно за последователите на ИД и чуждестранните бойци. Скоростта, с която отделни хора в Западна Европа днес се радикализират към насилие под влиянието на ИД, означава, че много от тях не са станали непременно религиозни или спазващи определени верски норми. С една дума принадлежността към салафитската интерпретация на исляма и верската отдаденост днес не са необходими предисловия за ислямистка радикализация.

Важно е да се подчертае, че въпреки поредицата опити от 90-те години насам за „внос“ на салафизъм сред мюсюлманските общности в страната (чрез чуждестранни религиозни емисари, чужди религиозни фондации или през обучение на български граждани мюсюлмани в чуждестранни духовни университети), до появата на ИД на международната ислямистка сцена, няма регистрирани прояви на символична подкрепа и симпатизиране на идеите и каузите на терористични организации.

Дискутираните по-горе фактори, с роля в появата на салафитска общност в кв. „Изток“ (социално изключване, дискриминация, стигматизация, търсене на смисъл и принадлежност към по-престижна общност, силна групова солидарност и подкрепа, вкл. през възможности за участие в неформални икономически дейности, споделена идентичност и религиозни практики, космополитизация през пътувания в страни от Западна Европа и запознаване с нови религиозни практики) вероятно имат роля и в създаването на уязвимости към идеи с по-екстремистки заряд, проникнали през интернет, чрез местния лидер или чрез срещата с ислямистки влияния в чужбина. Оформянето на силен духовен лидер, ползващ се с висок морален авторитет и доверие сред общността, способен да мобилизира подкрепа, може да се разглежда като фактор на уязвимост, който да направи отделни членове на общността възприемчиви и зависими от опростени интерпретации и отговори на ключови житейски въпроси, поднесени по начин, който резонира сред хора с по-ниско образование²⁴³.

Такава уязвимост сама по себе си обаче не би могла да обясни скорошните открито демонстрирани от някои жители на кв. „Изток“ прояви на симпатия и подкрепа към идеите и каузите на ИД. В този смисъл въпросът, който трябва да стане предмет на бъдещо задълбочено проучване, е за специфичните фактори, допринесли за проявите на символична подкрепа от

²⁴³ Интервюта с представители на разузнавателни и правоприлагащи институции, 15.06. и 18.06.2015 г.

страна на някои членове на общността към идеите и действията на ислямистки организации.

За да разберем динамиката на този процес е важно да се обърне внимание на времевата рамка, в която са регистрирани въпросните прояви, промяната в реториката към идеи със звучене от арсенала на джихадисткия клон на салафизма, споделянето на онлайн материали, изразяващи одобрение и героизиране на ИД и нейните бойци (включително материали, съдържащи насилие), и пропагандните прояви сред членове на общността²⁴⁴. Според данните, приведени в Обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г., това се случва от края на 2012 г. до 2014 г., което съвпада с две събития у нас и на международната сцена.

Без съмнение създаването на ИД в периода 2013 и 2014 г. като нов играч на международната ислямистка сцена, с мощната и пропагандна машина, както онлайн, така и на терен, насочена към рекрутиране на последователи от множество страни в Европа, е събитие, оказало влияние върху гореописаните прояви. Доказателствата, приведени по дело НОХД 44/2016 г. сочат, че 14-те обвиняеми са имали достъп до онлайн пропагандни материали на ИД, а вероятно и чрез директни контакти на Ахмед Муса с радикални джамии и личности в Западна Европа, но и в Турция²⁴⁵. Друг потенциален фактор, който може да има роля за внезапните прояви на симпатия към ИД, е вторият процес срещу Муса, проведен между 2012 и 2014 г., съвпадащ с периода, в който сред малка група негови приближени се интензифицира достъпа и разпространението на онлайн материали, свързани с джихадистка дейност в Сирия и Ирак²⁴⁶. Повишеното обществено и медийно внимание по време на съдебния процес, доминирани от враждебност и недоверие към салафитската общност в кв. „Изток“, допринасят за утвърждаването на авторитета на Муса и героизирането му от неговите последователи, както и за капсулирането на общността в опозицията „ние – те“.

Външните влияния и контакти, до които са имали достъп Муса и други членове на общността, са още един ключов фактор, който заслужава внимание. За момента изглежда разузнавателните и правораздавателни служби разполагат с данни за транснационализирането на общността на салафитите от кв. „Изток“, станало възможно чрез онлайн проповедите на Муса за членове на общността, живеещи временно или постоянно в чужбина²⁴⁷. Липсват данни и сведения обаче за възможни контакти на членове на общността с радикални джамии и организации в чужбина.

Връзките на Муса с радикални ислямистки кръгове, основно в Австрия и Германия, датират от началото на 21 век. През 2004 г. той е осъден за принадлежност към радикална ислямистка организация в Германия. Съществуват индикации, че в периода 2013 – 2014 г. той е поддържал контакти с крайна

²⁴⁴ Според свидетелствата, приведени в съдебно дело НОХД 44/2016 г.

²⁴⁵ Според сведенията, приведени в обвинителен акт по дело НОХД 44/2016 г., част от рекламните материали с логото на ИД, разпространени в кв. „Изток“ са закупени от Турция.

²⁴⁶ Обвинителен акт, Дело НОХД 44/2016 г., с. 8.

²⁴⁷ Обвинителен акт, Дело НОХД 44/2016 г.

ислямистка организация в Германия и Австрия, свързана с пропагандирането на идеите на ИД²⁴⁸. Данните за предоставянето на логистична подкрепа от страна на Муса и негови приближени на чуждестранни бойци от Западна Европа и Балканите, преминаващи през България и Турция към Сирия, повдигат въпроса за характера на връзките с транснационални ислямистки кръгове, които вероятно са направили възможно установяването на контакти между ромите салафити от кв. „Изток“ и преминаващите чуждестранни бойци²⁴⁹.

От значение е и въпросът за индивидуалните мотивации в разглеждания процес. Изглежда, че символните демонстрации на подкрепа към ИД са резултат и на индивидуални траектории на отделни членове на общността, необходимостта им да се свържат и чувстват част от транснационална мюсюлманска общност, да отговорят на свои лични недоволства, търсения и нужди, на които отдушник в този исторически момент предоставя пропагандната реторика на ИД – лесно достъпна и широко разпространена онлайн. Фактор, имащ отношение към генезиса на дискутирания процес на групово ниво, е и засиленото чувство на „престиж“, който дава проектираният от групата образ, обвит донякъде в мистицизъм и носещ заявка за различие и респект. Този тип експониране на групата към външния свят вероятно подсилва вътрешната ѝ кохезия и мобилизация в условия на протичащ съдебен процес и външен натиск спрямо нейния религиозен лидер.

Съществуват индикации, че определянето на ИД като терористична организация и широко разпространеното негативно отношение към нея водят до повнимателно поведение от страна на Муса, който избягва темите за „халифата“ и „джихада“ по време на редовните си проповеди, като говори за тях само пред тесен кръг последователи²⁵⁰. Арестът през ноември 2014 г. на няколко члена на общността и повдигането на обвинения срещу тях изглежда намаляват „привлекателността“ на групата сред жителите на кв. „Изток“ като дейностите им загубват своята демонстративност. Така например, продажбата на рекламни материали с логото на ИД на сергии пред джамията и проповедите на висок глас по улиците на квартала са преустановени след проведените арести.

Дискутираните тук фактори имат потенциална роля за проявата на симпатии към идеите и дейностите на ИД сред някои членове на салафитската общност в кв. „Изток“. Тези фактори обаче трябва да бъдат допълнително изследвани и проверени чрез теренна работа сред самата салафитска общност. Само при директна изследователска работа в общността би могло да се разгледат в дълбочина протичащите в нея процеси и комбинацията от фактори, които ги провокират.

²⁴⁸ БНР, Ахмед Муса е част от международна група, разпространяваща идеите на „Ислямска Държава“, 23.12.2015 г. Материалът цитира доклад на Прокуратурата на Република Австрия, изпратен на Окръжна прокуратура Пазарджик по линия на международната правна помощ.

²⁴⁹ Данните, приведени в обвинителния акт по дело НОХД 44/2016 г. сочат, че е оказана подкрепа на поне трима чуждестранни бойци, включваща транспортиране, снабдяване с мобилни телефони и предоставяне на подслон. В допълнение е вероятно и наличието на контакти с каналджии от страна на групата на Муса, необходими за осигуряване преминаването на чуждестранните бойци. (интервюта с представители на разузнавателните и правопрелагащи институции, 15.06. и 18.06.2015 г.).

²⁵⁰ Обвинителен акт, Дело НОХД 44/2016 г., с. 29.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Altemeyer, B. and Hunsberger, B. (2004) 'A Revised Religious Fundamentalism Scale: The short and sweet of it,' *International Journal for the Psychology of Religion*, 14, 47-54.
- Anagnostou, D. (2016) 'Right Wing and Left Wing Radicalisation,' In: CSD. (2016) *Understanding Radicalisation. Review of Literature*.
- Bartlett, J., Birdwell, J. and M. King (2010) *The Edge of Violence*. London, Demos.
- Basra, R., Neumann, P. and Brunner, C. (2016) *Criminal Pasts, Terrorist Futures: European Jihadists and the New Crime-Terror Nexus*. London, The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.
- Bhui, K. & Ibrahim, Y. (2013) 'Marketing the "radical": Symbolic communication and persuasive technologies in jihadist websites,' *Transcultural Psychiatry*, 50(2), 216-234.
- Bjørge, T. (ed.) (2005) *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality, and Ways Forward*. London, Routledge.
- Brandon, J. and Vidino, L. (2012) "European Experiences in Counter-radicalisation," *CTC Sentinel*, 5(6), 16-18, Combatting Terrorism Centre, West Point.
- Bundeministerium des Inneren (2015) *Verfassungsschutzbericht 2014*. Berlin, Bundesminister des Innern.
- Bunzel, C. (2015) 'From Paper State to Caliphate: The Ideology of the Islamic State,' *Analysis Paper*, No. 19.
- Butt, R. and Tuck, H. (2014) *European Counter-Radicalisation and De-Radicalisation: A Comparative Evaluation of Approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*. London, Institute for Strategic Dialogue.
- Caiani, M. and Parenti, L. (2013) The Italian extreme right and its use of the Internet: a 'bi-front' actor? In: Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (Eds.) *Varieties of Right-Wing Extremism in Europe*. London, Routledge.
- Center for the Prevention of Violent Radicalization (2016) *Behavioural Barometer. How to recognize radicalisation behaviours leading to violence*. Montreal, CPVR.
- Change Institute (2008) *Study on the best practices in cooperation between authorities and civil society with a view to the prevention and response to violent radicalisation*. London, the Change Institute.
- Clutterbuck, L. (2015) 'Deradicalization Programs and Counterterrorism: A Perspective on the Challenges and Benefits.' In: *Understanding Deradicalization: Pathways to Enhance Transatlantic Common Perceptions and Practices*. Middle East Institute.
- Cole, A. et al. (2009) *Guidance for Identifying People Vulnerable to Recruitment into Violent Extremism*. University of Liverpool.
- Commonwealth of Virginia Department of State Police Virginia Fusion Center (2009) *2009 Virginia Terrorism Threat Assessment*. Virginia, Department of State Police Virginia Fusion Center.
- Community Policing Preventing Radicalisation & Terrorism (CoPRRa) (2013) *Manual for Trainers. 2nd Edition*. Brussels, Federal Police of Belgium.
- Cook, A. (2014) *Risk Assessment and Management of Group-Based Violence*. PhD

- Thesis, Simon Fraser University.
- Cook, A. N., Hart, S. D., & Kropp, P. R. (2013). *Multi-Level Guidelines for the assessment and management of group-based violence*. Burnaby, Canada: Mental Health, Law, & Policy Institute, Simon Fraser University.
- Council of Europe (2015) *Draft Guidelines for Prison and Probation Services Regarding Radicalisation and Violent Extremism*. Brussels, Council of Europe.
- Cox, L. A. (2009) *Risk Analysis of Complex and Uncertain Systems*. Springer.
- CSD (2015) *Radicalisation in Bulgaria: Threats and Trends*. Sofia, Center for the Study of Democracy.
- CSD (2016) *Understanding Radicalisation: Review of Literature*. Sofia: Center for the Study of Democracy.
- Dalgaard-Nielsen, A. (2010). 'Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know.' *Studies in Conflict and Terrorism*, 3(9), 797-814.
- Daniels, J. (2009) *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights*. New York, Rowman & Littlefield Publishers.
- Danish Defence Intelligence Services (2015) *Intelligence Risk Assessment 2015. An assessment of developments abroad impacting on Danish security*.
- Dean, G. (2014) *Neurocognitive Risk Assessment for the Early Detection of Violent Extremists*. Springer.
- Decker, O., Kiess, J. and Braehler, E. (eds) (2014) *Die stabilisierte Mitte. Rechtsextreme Einstellung in Deutschland 2014*. Kompetenzzentrum für Rechtsextremismus- und Demokratieforschung der Universität Leipzig (KReDo i. G.), Universität Leipzig.
- Decker, O., Kiess, J. and Braehler, E. (eds) (2016) *Die enthemmte Mitte. Autoritäre und rechtsextreme Einstellung in Deutschland 2016*. Giessen, Psychosozialverlag.
- Della Porta, D. and LaFree, G. (2012) Guest Editorial: 'Processes of Radicalization and De-Radicalization.' *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 4-10.
- Eurojust (February 2014) *Terrorism Convictions Monitor*, Issue 18.
- European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008) *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism*, submitted to the European Commission on 15 May 2008.
- Europol (2015) *European Union Terrorism Situation and Trends Report 2015*. Europol.
- Gartenstein-Ross, D. and Grossman, L. (2009) *Homegrown Terrorists in the U.S and U.K: An Empirical Examination of the Radicalization Process*. Washington DC, FDD Center for Terrorism Research.
- Gemeente Amsterdam (2014) *Amsterdamse Burgermonitor 2013*. Bureau Onderzoek en Statistiek.
- HM Government (2012) *Channel Vulnerability Assessment Framework*. London, HM Government.
- HM Government (2015) *Protecting vulnerable people from being drawn into terrorism. Statutory guidance for Channel panel members and partners of local panels*. London, HM Government.
- ICCT (2016) *The Foreign Fighters Phenomenon in the EU: Profiles, Threats & Policies*. The Hague, ICCT.
- Institute of Community Cohesion (2010) *Understanding and monitoring tension and conflict in local communities. A practical guide for local authorities, police service and partner agencies*. Coventry, Futures Institute.
- Institute for Safety, Security and Crisis Management (2008) *Radicalisation, Recruitment and the EU Counter-radicalisation Strategy*. Brussels, European Commission.
- Jordan, J. and Manas, F. (2007) *External Signs of Radicalisation and Jihadist*

- Militancy. *Athena Intelligence Journal*, 2(1), Article 1/4.
- Kursani, S. (2015) *Report inquiring into the causes and consequences of Kosovo citizens' involvement as foreign fighters in Syria and Iraq*. Occasional Paper 04/2015. Pristina, KCSS.
- Levitt, M. (April 2016) *The Islamic State, Extremism and the Spread of Transnational Terrorism*. Testimony submitted to the Senate Committee on Foreign Relations.
- Lloyd, M. and Dean, C. (2015) 'The development of structured guidelines for assessing risk in extremist offenders,' *Journal of Threat Assessment and Management*, 2(1), 40-52.
- Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (2013) Introduction. In Mammone, A., Godin, E. and Jenkins, B. (Eds.) *Varieties of Right-Wing Extremism in Europe*. London, Routledge.
- Mancheva, M. (2016) 'Islamist Radicalisation,' In: CSD. (2016) *Understanding Radicalisation: Review of Literature*.
- Marret, J. L. (2013) *From Radicalisation Analysis to Deradicalisation: Policy and Field Recommendations*. 7th Framework Programme SAFIRE Project, Scientific Approach to Formulate Indicators & Responses to Radicalisation.
- Meah, Y. and Mellis, C. (2009) *Recognising and Responding to Radicalisation. Considerations for policy and practice through the eyes of street level workers*. The RecoRa Institute.
- Mellis, C. (2007) 'Amsterdam and radicalisation: the municipal approach,' In: The National Coordinator for Counterterrorism, *Radicalisation in broader perspective*. Amsterdam, NCTb.
- Merton Safeguarding Children Board (2015) *Guidance for Working with Children and Young People who are vulnerable to the messages of Radicalisation and Extremism*. London Borough of Merton.
- Ministry of Interior of the Czech Republic (2010) *The Issue of Extremism in the Czech Republic in 2010*.
- Minkenberg, M. (2013) 'The European Radical Right and Xenophobia in West and East: Trends, Patterns and Challenges.' In Melzer, R. and Serafin, S. (Eds.) *Right-Wing Extremism in Europe – Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Berlin, Friedrich Ebert Foundation.
- Monahan, J. (2012) 'The individual risk assessment of terrorism,' *Psychology, Public Policy and Law*, 18, 167-205.
- Moskalenko, S. and Mccauley, C. (2009) 'Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism,' *Terrorism and Political Violence*, 21(2).
- Mudde, C. (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University Press.
- Municipality of Amsterdam (2007) *Amsterdam against Radicalisation*. Amsterdam, Municipality of Amsterdam.
- Norwegian Police Security Service (2014) *Annual Threat Assessment 2014*.
- Pisoiu, D. (2014) 'Radicalization,' In: J. Cesari (Ed.) *Oxford Handbook of European Islam*. Oxford, Oxford University Press.
- Pliner, J. (2013) *Observable Indicators of Possible Radicalisation*. FP-7 SAFIRE Project.
- Precht, T. (2007) *Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe. From conversion to terrorism*. Danish Ministry of Justice.
- Pressman, E. (2009) *Risk Assessment Decisions for Violent Political Extremism*. Ottawa, Public Safety Canada.

- Pressman, E. and Flockton, J. (2010) 'Calibrating risk for violent political extremists and terrorists: the VERA 2 structured assessment,' *The British Journal of Forensic Practice*, 14(4), 237-251.
- Rabasa, A., Pettyjohn, S., Ghez, J., Boucek, C. (2010) *Deradicalizing Islamist Extremists*. Santa Monica (CA), RAND Corporation.
- Radicalisation Awareness Network (2014) *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response*. RAN Collection Approaches, lessons learned and practices. First Edition. RAN.
- Radicalisation Awareness Network (2016) *RAN Collection. Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism. Approaches and Practices*.
- Rahimullah, R. (2013) 'Understanding Violent Radicalization amongst Muslims: A Review of the Literature,' *Journal of Psychology and Behavioral Science*, 1(1), 19-35.
- Ramalingam, V. (2014) *Old Threat, New Approach: Tackling the Far Right Across Europe*. London: Institute for Strategic Dialogue.
- Ranstrom, M. (Ed.) (2010) *Understanding Violent Radicalisation. Terrorist and Jihadist Movements in Europe*. London and New York, Routledge.
- Ratcliffe, A. (2008) *Intelligence-led Policing*. Oregon, Willian.
- Schmid, A. (Ed.) (2011) *The Routledge Handbook on Terrorism Research*. London and New York, Routledge.
- Schmid, A. P. (2013) *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*.
- Spee, I. and Reitsma, M. (2015) *Puberaal, lastig of radicaliserend?* Dutch Ministry of Education, Science and Culture.
- Strang, S. (2005) *Project SLEIPNIR: An Analytical Technique for Operational Priority Setting*. Ontario, Royal Canadian Mounted Police.
- Suffolk Safeguarding Children Board (2015) *Guidance on Safeguarding Individuals Vulnerable to Radicalisation (VTR) and Referral Process*. Suffolk Constabulary.
- Taaraby, M. (2005) *Recruitment of Islamist Terrorists in Europe: Trends and Perspectives*. Danish Ministry of Justice.
- Veldhuis, T. & Staun, J. (2009) *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. The Hague, Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Verhagen, A., Reitsma, M. and Spee, I. (2010) *Radix. Vroegtijdige signalering van radicalisering*. Utrecht, KPC Groep/APS.
- Vidino, L. (2011) *Radicalisation, Linkage and Diversity: Current Trends in Terrorism in Europe*. Santa Monica, RAND.
- Vidino, L. and Brandon, J. (2012) *Countering Radicalisation in Europe*. London, International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.
- Webster, C., Haque, Q., Hucker, S. (eds) (2013) *Violence Risk-Assessment and Management: Advances Through Structured Professional Judgement and Sequential Redirections*, Second Edition. Wiley.
- Wiktorowicz, Q. (2004) *Joining the Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam*. Department of International Studies, Rhodes College.
- Wiktorowicz, Q. (2005) 'A Genealogy of Radical Islam,' *Studies in Conflict & Terrorism*, 28: 76.
- Willis, H. et al. (2005) *Estimating Terrorism Risk*. Santa Monica (CA), RAND Corporation.
- Young et al. (2014) *TerRa Toolkit. Community Approach to Radicalisation*. Burobraak, Amsterdam.

- Донкова, Ж. (2014) Явлението „Етническа църква“ в България – интеграционен механизъм или самосегрегация, в: Мизов, М. (съст.) Възходът на национализмите. Ромската интеграция, София – Авангард „Прима“.
- Евстатиев, С. (2011) Религия и политика в арабския свят. Ислямът в обществото. Изток-Запад – София.
- Закон за ограничаване носенето на облекло, прикриващо или скриващо лицето. Държавен вестник брой 80 от 11.10.2016 г.
- Марушиакова, Е. и Попов, В. (1993) Циганите в България. София – Клуб 90, с. 166-166.
- Мурбек, К. и Щир, Ф. (2015) Добре познатите чужденци – мюсюлманите в България, Konrad Adenauer Foundation. Available at: <http://www.kas.de/bulgarien/bg/publications/41790/>.
- МЦПМКВ (2004) Окончателен доклад по проекта „Оценка на съществуващите образователни политики и практики за предоставяне на равен достъп до обучение на деца от малцинствата и за разработване на препоръки за устойчиво решение на образователните проблеми на малцинствата“, МЦПМКВ – София, цитиран в: Отворено общество (2008) Ромите в България, с. 28.
- Национален статистически институт (2011) Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Том 1 Население, Книга 3. Икономически характеристики на населението, с. 56. <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=218>
- Начев, М., Пребит пастор: „Биха ме жестоко талибани!“, в. Труд, 05.05.2011 г.
- Николов, Й. „Първи идват емисарите“, в. „Капитал“, 14.08.2004.
- Николов, Й., Росен Б., „Има ли пряка опасност за България“, в. Капитал, 9.01.2015.
- Обвинителен акт по Дело НОХД 44/ 2016 г. на Окръжен съд, Пазарджик по обвинения за подбуждане на дискриминация и омраза на религиозна основа (чл. 164 от НК) и за провеждане на пропаганда за война (чл. 407 от НК).
- Отворено общество (2008) Ромите в България. Информационен справочник. Институт „Отворено общество“ – София.
- Славкова, М. (2008) Циганите евангелисти в България. София – Парадигма.
- Славкова, М. (2004) „Турските цигани в България и евангелското движение“, в: Българска Етнология, бр. 3: 17.
- Тилкиджиев, Н., В. Миленкова, К. Петкова и Н. Милева (2009) Отпадащите роми, София-Институт Отворено общество.
- Томова, И. (1998) Роми. В: Кръстева, А. (ред.) Общности и идентичност в България. София – Петекстон, с. 343. – цитирани при Бенюска-Събокова, М. и Велислав Алтънов, Евангелската конверсия сред ромите в България: между капсулирането и глобализацията.
- „24 часа“, Роми пребиха пастор, дават им 15 денонощия арест, 02.05.2011 г. News.bg, „В Пазарджик гледат дело за проповядване на ислямски фундаментализъм“, 01.11.2004 г.
- Pik.bg, Джамята „Абу Бекир“ в Пазарджик имала разрешение за молитвен дом, 04.12.2014 г.

CSD АНАЛИЗИ/REPORTS

1. България и структурните фондове на Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-050-X
2. Структурните фондове на Европейския съюз: кратко ръководство, С., 1999.
ISBN 954-477-036-4
3. Социални проблеми на присъединяването на България към Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-052-6
4. Подготовка за преговори за членство на България в Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-056-9
5. Присъединяването на България към Европейския съюз: ролята на политическите партии, С., 1999.
ISBN 954-477-054-2
6. Българският капиталов пазар в контекста на присъединяването към Европейския съюз, С., 1999.
ISBN 954-477-058-5
7. Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция, С., 2000.
ISBN 954-477-077-1
8. Корпоративно управление и контрол в България, С., 2000.
ISBN 954-477-083-6
9. Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция. Второ преработено и допълнено издание, С., 2000.
ISBN 954-477-086-0
10. Контрабандните канали в Югоизточна Европа, С., 2002.
ISBN 954-477-098-4
11. Корупция, контрабанда и институционална реформа, С., 2002.
ISBN 954-477-100-X
12. Пазарът на наркотици в България, С., 2003.
ISBN 954-477-111-5
13. Партньори в престъпността: рисковете от симбиозата между сектора за сигурност и организираната престъпност в Югоизточна Европа, С., 2004.
ISBN 954-477-114-X

14. Българският износ на оръжие: оценка на контролния механизъм върху експорта на малки оръжия и леко въоръжение, С., 2004.
ISBN 954-477-116-6
15. Транспорт, контрабанда и организирана престъпност, С., 2004.
ISBN 954-477-118-2
16. Корупцията при данъчното облагане. Предизвикателства пред данъчната политика и администрация, С., 2005.
ISBN 954-477-131-X
17. Полицейски проверки и използване на етнически профили в България, С., 2006.
ISBN 13 978-954-477-141-6
ISBN 10 954-477-141-7
18. Корупцията при обществените поръчки. Рискове и противодействие, С., 2007.
ISBN 978-954-477-148-5
19. Корупцията в здравеопазването в България, С., 2007.
ISBN 978-954-477-153-9
20. Организираната престъпност в България: пазари и тенденции, С., 2007.
ISBN 978-954-477-151-5
21. Гражданското общество в България: тенденции и рискове, С., 2010.
ISBN 978-954-477-165-2
22. Енергетика и добро управление: тенденции и политики, С., 2011.
ISBN 978-954-477-166-9
23. Пенитенциарната политика и система в Република България, С., 2011.
ISBN 978-954-477-165-2
24. Управлението на зелената енергетика в България: на кръстопът, С., 2011.
ISBN 978-954-477-175-1
25. Динамика на скритата икономика в България по време на криза, С., 2011.
ISBN 978-954-477-182-9
26. Противодействие на организираната престъпност в България: оценка на правната рамка, С., 2012.
ISBN 978-954-477-184-3
27. Подкрепа и реинтеграция на децата – жертви на трафик в България: законодателство, институционална рамка и политики, С., 2013.
ISBN 978-954-477-195-9

-
28. Европейският опит в противодействието на корупцията в полицията, С., 2013.
ISBN 978-954-477-197-3
 29. Гражданското общество в България: социално предприемачество или за-
владяване от държавата, С., 2013.
ISBN 978-954-477-217-8
 30. Управление на енергийния сектор и енергийна (не)сигурност в България,
С., 2014.
ISBN 978-954-477-216-1
 31. Мониторинг на антикорупцията в Европа, С., 2015.
ISBN 978-954-477-252-9
 32. Радикализация в България: заплахи и тенденции, С., 2016.
ISBN 978-954-477-264-2
 33. Рекетът в ЕС: фактори на уязвимост, С., 2016.
ISBN 978-954-477-284-0
 - 34. Мониторинг на рисковете от радикализация, С., 2017.
ISBN 978-954-477-299-4**
 35. Ситуационна оценка на тенденциите в екстремизма, С., 2017.
ISBN 978-954-477-295-6

ANALYSIS *Reports*